

VII skyrius

VALSTYBĖ

1 poskyris. Valstybė konstitucinėje teisėje

2 poskyris. Istorinė Lietuvos valstybės raida

1. Valstybė – daugelio konstitucinių teisinių santykių subjektas. Nors valstybės sampratos klausimas visų pirma priklauso mokslo apie valstybę tyrimų sričiai, jo ir konstitucinėje teisėje negalima apeiti.

2. Sąvoka „valstybė“ – daugiareikšmė. Nepaisant šios sąvokos daugia-reikšmiškumo, dominuoja du požiūriai. Vieni valstybę sieja su visuomene, joje regi tam tikrą kolektyvinio gyvenimo būdą, teisiškai apibrėžtą tautos politinį statusą, kiti linkę valstybę tapatinti su svarbiausiu jos elementu – valdžia. Šių požiūrių nereikėtų priešpastatyti, jie greičiau turėtų papildyti vienas kitą. Kitaip sakant, valstybę galima suvokti ir kaip tam tikrą tautos gyvenimo būdą ir kaip tam tikrą politinės valdžios organizaciją, kuri turi specifinių požymių (ji atstovauja visai visuomenei, priima sprendimus jos vardu; valstybės sprendimai yra valdingo pobūdžio ir privalomi visiems visuomenės nariams, jų įgyvendinimas užtikrinamas valstybės prievarta). Siekiant atskleisti valstybės esmę, neretai tenkinamasi pačiu paprasčiausiu jos apibrėžimu nurodant ją sudarančius elementus: tautą, teritoriją ir valdžią.

3. Tautos, teritorijos ir valdžios kategorijos padeda atskleisti valstybės esmę. Nagrinėjant valstybę teisiniu požiūriu, akcentuojama valstybės–juridinio asmens doktrina (valstybė yra ypatingas juridinis asmuo), taip pat pabrėžiama tokia valstybės savybė, kaip valstybės suverenitetas. Juridinio asmens kategorija paaiškina valstybės funkcionavimo ypatumus, o valstybės suverenitetas – jos nepriklausomybę, savarankiškumą tvarkant valstybės reikalus. Tai svarbiausios valstybės teisinės savybės.

4. Valstybės organizacija, valstybės valdžios institucijos ir jų veikla, valstybė ir asmens santykiai – konstitucinės teisės reguliavimo sritis. Lietuvos Respublikos Konstitucija ir kiti konstitucinės teisės šaltiniai reguliuoja įvairius santykius, kuriuose vienaip ar kitaip dalyvauja valstybė ar jos vardu veikiančios valstybės valdžios institucijos.

1 poskyris**VALSTYBĖ KONSTITUCINĖJE TEISĖJE****1.1. Valstybės sampratos problema****1.2. Valstybės elementai: tauta, teritorija, valstybės valdžia****1.2.1. Tauta****1.2.2. Teritorija****1.2.3. Valstybės valdžia****1.3. Valstybės teisinės savybės****1.3.1. „Valstybė – juridinis asmuo“ koncepcija****1.3.2. Valstybės suverenitetas****1.4. Valstybės funkcijos****1.5. Valstybės institutas Lietuvos Respublikos Konstitucijoje****1.1. Valstybės sampratos problema**

Valstybės esmė, kilmė, funkcijos ir raida – mokslo apie valstybę (valstybės teorijos) tyrimo objektas. Tačiau ir konstitucinėje teisėje valstybės sampratos klausimo negalima apeiti. Juk daugelis jos problemų vienaip ar kitaip yra susijusios su šiuo konstitucinės teisės institutu. Tai valstybės organizacija, valstybės valdžios organizavimas ir veikla, asmens ir valstybės santykių pagrindai.

Kas yra valstybė? Į šį klausimą rasite daugybę atsakymų. Matyt, visiškai netenkins nė vienas valstybės apibrėžimas dėl šio reiškinio nevienareikšmiškumo, sudėtingumo, jo reikšmės visuomeniniame gyvenime. Vis dėlto turėtume suformuluoti apibrėžimą, tegu ir sąlygišką. To reikia norint tęsti tolesnes konstitucinės teisės studijas. Vadovausimės plačiausiai pripažinta, t.y. tapusia klasikine, samprata, prisimindami ir kitus požiūrius.

Taigi, kas yra valstybė? Vieniems valstybė – idėja, kitiems – visuomenės gyvenimo realybė, tretiesiems – abstrakcija, ketvurtiems – visą visuomenę jungianti organizacija, penkti valstybėje mato valdžią, kuriai paklūsta tauta, o dar kitiems valstybė yra tam tikras tautos gyvenimo būdas. Daugybė požiūrių, apibūdinimų. Ir patį žodį „valstybė“ vartojame įvairiomis reikšmėmis. „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ pateikiamos dvi pagrindinės žodžio „valstybė“ reikšmės: 1) organizuota politinė bendruomenė, turinti aukščiausiąją valdžią; 2) tokios bendruomenės valdomas

kraštas. Atsižvelgiant į šio žodžio vartojimo kontekstą, žodžiu „valstybė“ gali būti įvardijamos ir valstybės valdžios institucijos („valstybės nurodymu“), ir centrinė valdžia (valdžios ir savivaldybių santykiuose), ir valdantieji (santykiuose su valdomaisiais) ir t.t.

Teisinėje, politologinėje ir filosofinėje literatūroje vėl regime įvairius šios sąvokos vartojimo aspektus. Antai G. W. F. Hėgeliui valstybė buvo tokia bendrų tikslų sritis, kurioje įgyvendinama laisvės idėja, išreiškianti pažangą žmonijos dvasios istorijoje. „Grynojo“ teisininko akimis valstybė visų pirma yra tam tikra tvarka. Antikos laikais šį požiūrį dėstė M. T. Ciceronas, o XX a. – Hansas Kelsenas, valstybėje įžvelgdami būtent teisinę tvarką. Taip valstybė sutapatinama su teise, t.y. su tam tikra tvarka, joje regint valstybės esmę ir paskirtį. Bet tai tik vienas, nors ir svarbus, šio reiškinio aspektas.

„Iš esmės Machiavelli, o ne kuris kitas politinis mąstytojas sukūrė tą prasmę, kurią priskiria valstybei modernioji politinė vartosena. Net pats žodis, reiškiantis suverenų politinį darinį, atrodo, paplito moderniose kalbose daugiausia per jo raštus. Valstybė kaip organizuota jėga, aukščiausia savoje teritorijoje ir vykdanči sąmoningą savęs stiprinimo politiką santykiuose su kitomis valstybėmis, tapo ne tik tipiška naujųjų laikų politinė institucija, bet pamažu ir pačia galingiausia naujųjų laikų visuomenės institucija“¹. Politikos mokslų atstovai linkę valstybę tapatinti su politinėmis institucijomis, politine bendruomene.

Nežiūrint „valstybės“ sąvokos daugiareikšmiškumo, vis dėlto galima išskirti du svarbiausius požiūrius:

„– vieni valstybėje regi visuomenę, kolektyvinio gyvenimo būdą, tam tikrą žmonių bendruomenės būties būdą;

– kitiems valstybė apsiriboja vienu iš jos elementų – valdžia, prievartos ar priverstinio bendradarbiavimo aparatu“².

Šių dviejų požiūrių nereikėtų priešpastatyti, jie greičiau papildo vienas kitą. Sociologiniu požiūriu valstybė yra ne kokia nors superstruktūra ar „aparatas“, bet atitinkamu būdu valdoma visuomenė. Kita vertus, valstybės valdžios institucijos organizuoja bendrų reikalų tvarkymą, kuria ar sankcionuoja teisę, ją įgyvendindamos, naudoja valstybės prievartą. Taigi abu šie valstybės apibūdinimo aspektai atskleidžia dvi tos pačios tikrovės puses. Valstybiškai organizuota visuomenė negali apsieiti be valstybės valdžios institucijų sistemos, o valstybės valdžia įkūnijama tik visuomenės gyvenime.

¹ Sabine G. H., Thorson T. L. Politinių teorijų istorija. Vilnius, Pradai, 1995. P. 371.

² Prélôt M. Institutions politiques et droit constitutionnel. 11e édition, revue et mise à jour par J. Boulouis. Paris, Dalloz, 1990. P. 8.

Tarpukario Lietuvos teisinę mintį, siekusią paaiškinti valstybės fenomeną, geriausiai išreiškė P. Leonas ir M. Römeris. P. Leono manymu, valstybė yra „gyvenančių tam tikroje teritorijoje ir priklausančių vienai politinei valdžiai žmonių sąjunga“¹. Valstybės – kaip tam tikros teritorijos žmonių sąjungos, turinčios suverenią valdžią – samprata įtvirtinta ir M. Römerio fundamentaliame darbe „Valstybė“. M. Römeris siūlė tokią valstybės sampratos formuluotę: „Tam tikros teritorijos žmonių jų socialinei funkcijai vykdyti (arba, kas yra tas pats: jų socialiniams tikslams siekti) sąjunga, savo suvereninės valdžios konsoliduojama į neskaldomąją funkcionalinį vienetą“². Ir vienas, ir kitas požiūris nebuvo originalūs, abu atspindėjo tuo metu vyravusios teisinės minties tendencijas.

M. Römeris pasisakė už kompleksinę valstybės sampratą. Valstybės, kaip tam tikros teritorijos žmonių sąjungos samprata, jo manymu, turi būti papildyta svarbiais elementais. Pasak M. Römerio, „...į valstybės sąvokos formulę mes turėsime įnešti ir jos valdžios elementą. Dėl jos griežtumo, absoliutizmo, formalaus nepareinamumo nuo jokios kitos aukštesnės socialinės galios, mes ją vadiname suverenine <...>. Vadina-si, valstybės valdžia – suvereninė teritorinė valdžia, tačiau ir ji yra tokia (suvereninė–aukščiausioji) tiksliai valstybės funkciją nustatydama, vadina-si, parinkdama ir suformuluodama valstybei jos siektinus socialinius tikslus, ir nustatytos funkcijos ribose. Patys gi socialiniai tikslai ne jos yra gaminami, ne jos dekretuojami: jie dygsta iš įvairių sociališkai tenkintinų žmonių reikalų, paties socialinio bendravimo ruošiami ir ugdomi. Valstybės valdantieji, valstybės valdžia šia prasme ne viešpatauja visuomenei, bet pati pereina nuo jos“³.

Sovietmečio laikotarpiu valstybės ir teisės teorijoje buvo pripažįstama vienintelė „teisinga“ valstybės samprata: valstybės kaip mašinos palaikyti vienos klasės viešpatavimą kitų klasių atžvilgiu, t.y. valstybės – viešpatavimo įrankio – samprata⁴.

Atkūrus nepriklausomybę, Lietuvos mokslui teko iš naujo susidurti su valstybės sampratos problema. Politikos mokslui būdinga samprata formuluojama vadovėlyje „Šiuolaikinė valstybė“. Jo įvade nurodoma:

„Pirma – valstybė yra institucijų kompleksas. Šiame komplekse svarbiausios tos institucijos, kurios įgyvendina prievartą.

¹ Leonas P. Teisės enciklopedija. Vilnius, Pozicija, 1995. P. 51.

² Römeris M. Valstybė. T. II. Vilnius, Pradai, 1995. P. 335.

³ Römeris M. Valstybė. T. II. Vilnius, Pradai, 1995. P. 335.

⁴ Ši samprata išdėstyta 1972 m. išleistame valstybės ir teisės vadovėlyje: Aleksandrovas V., Kalinyčėvas F., Mickevičius A., Nedavnis A., Samoščenko I., Tumanovas I. Šabanovas A. Valstybės ir teisės teorija. Vilnius, Mintis, 1972. P. 23–39.

Antra – valstybė užtikrina tvirtą ir pastovų ryšį tarp žmonių bendruomenės ir jų gyvenamosios vietos¹. Atsižvelgiant į šiuos valstybės bruožus, daroma išvada: „tai reiškia, kad tam tikroje apibrėžtoje teritorijoje valstybės institucijos formuoja „taisykles“, kurias pripažįsta ir kuriomis vadovaujasi visi tos teritorijos gyventojai“².

2000 m. išleistame „Valstybės ir teisės teorijos“ vadovėlyje S. Vansevičius, pritardamas valstybės kaip viešosios valdžios politiškai suverenos teritorinės organizacijos, turinčios specialų aparatą ir gebančios savo paliepiamus padaryti privalomus visai šaliai, sampratai, siūlo tokį valstybės apibrėžimą: „Valstybė yra visos visuomenės politinė organizacija, užtikrinanti jos vienybę ir vientisumą, tvarkanti visuomenės reikalus, suverenia viešąją valdžią suteikianti teisei bendrai privalomą reikšmę, garantuojanti piliečių teises, laisves, teisėtumą ir teisėtumą“³. Toks apibrėžimas apima keletą elementų:

- 1) valstybė suprantama kaip visos visuomenės politinė organizacija;
- 2) valstybės paskirtis – tvarkyti visuomenės reikalus, užtikrinti visuomenės vienybę ir vientisumą;
- 3) valstybė savo suverenia galia teisei suteikia privalomą reikšmę;
- 4) valstybė turi garantuoti piliečių teises ir laisves, taip pat užtikrinti teisėtumą ir teisėtumą.

Suprantama, galėtume pasitenkinti požiūrių įvairovės konstatavimu arba reikėtų bandyti formuluoti mums priimtina valstybės sampratą. Tačiau mūsų tikslas kuklesnis: studijoms reikia paties paprasčiausio, bet visuotinai pripažinto apibrėžimo. Konstitucinės teisės moksle paprasčiausiu laikomas valstybės apibrėžimas atskleidžiant šį reiškinį sudarančius elementus. „Klasikinis mokslas apie valstybę nurodo tris valstybės elementus: a. tautą, b. teritoriją, c. valdžią“⁴. Taigi valstybė – organinė trijų elementų (tautos, teritorijos, valstybinės valdžios) visuma. Tai pirminis, elementariausias, valstybės apibrėžimas, dar XIX a. pabaigoje suformuluotas Georgo Jellineko. Nors „trijų elementų“ doktrina paprasta, ji iki šiol labiausiai pripažinta. Todėl šią valstybės sampratą galime laikyti išeities pozicija tolesniam valstybės klausimo nagrinėjimui. Konstitucinėje teisėje, suvokiant minėtų trijų elementų reikšmę, valstybės – socialinio reiškinio – nagrinėjimą ir reikėtų pradėti nuo tautos, teritorijos, valdžios.

¹ Šiuolaikinė valstybė. Kaunas, Technologija, 1999. P. 11.

² Šiuolaikinė valstybė. Kaunas, Technologija, 1999. P. 12.

³ Vansevičius S. Teisės teorija. Vilnius, Justitia, 2000. P. 27.

⁴ Römeris M. Valstybė. T. I. Vilnius, Pradai, 1995. P. 1.

1.2. Valstybės elementai: tauta, teritorija, valdžia

1.2.1. Tauta

Susitarus, kad moksle apie valstybę pačiu paprasčiausiu valstybės apibrėžimu reikėtų laikyti nurodytų trijų elementų (tautos, teritorijos, valdžios) organinę visumą, konstitucinėje teisėje iškyla šių elementų esmės suvokimo bei jų teisinio reglamentavimo problema.

Pradėsime nuo tautos. Tauta – pirminis valstybės elementas. Jei nėra su valstybe susijusios žmonių bendrijos, nebus ir valstybės. Valstybės valdžią galima įgyvendinti tik žmonių bendruomenėje. Kodėl vartojama sąvoka „tauta“? Teisinėje literatūroje kartais sutinkama sąvoka „nuolatiniai gyventojai“. Atrodytų, pastaruoju atveju turėtume regėti tam tikroje teritorijoje nuolat gyvenančių žmonių visumą. Tačiau konstitucinėje teisėje sąvoka „nuolatiniai gyventojai“ mažai ką atskleidžia. Tai būtų tik tam tikroje teritorijoje, vietovėje nuolat gyvenantys žmonės, tačiau visiškai neaišku, koks jų tarpusavio ryšys, neaišku, ar jie sudaro politinę bendruomenę, turinčią savo valią bei specifinius interesus. Todėl konstitucinėje teisėje vartojama „tautos“ sąvoka, apibūdinanti žmonių, susietų ir materialiaisiais, ir dvasiniais ryšiais, bendriją, kurios narius saisto ne tik priklausymas vienai politinei struktūrai – valstybei, bet ir sąmoningas noras gyventi kartu. Toks bendro gyvenimo siekis tampa ypač reikšmingas sudėtingais bendruomenės gyvenimo periodais, kai tenka apsispręsti dėl esminių bendro gyvenimo problemų. Dar akivaizdesnė šio siekio reikšmė, kai pačiam bendruomenės egzistavimui iškyla grėsmė, kurią pašalinti galima tik bendromis visų jos narių pastangomis.

Apibrėžiant tautą kaip tam tikrą bendruomenę, naudojamosi įvairiais kriterijais. Pasak Rolando Debbascho, galima skirti du požiūrius¹. Pirmuoju požiūriu, būdingesniu vokiečių autoriams, tauta apibūdinama kaip objektyvių elementų (geografinių, religinių, lingvistinių, rasinių ir kt.) visuma. Antruoju požiūriu (tai prancūzų autorių suformuota koncepcija) tautos fenomeną lemia subjektyvūs veiksniai, t.y. žmonių noras gyventi kartu, noras priklausyti tai pačiai bendrijai. Pagal Ernestą Renaną, tauta visų pirma reiškia dvasią, tai dvasinis principas, tai didysis solidarumas, kuriam būdingi du aspektai: viena vertus, tai visai tautai bendri prisiminimai (bendra praeitis, bendras paveldas), kita vertus, šiandienos sutarimas, noras gyventi kartu, bendrai naudotis bendru paveldu ir kurti bendrą ateitį.

¹ Debbasch R. Droit constitutionnel. Paris, Editions Litec, 2000. P. 8–9.

Tautos sąvokos vartojimas kelia ir kitų problemų. Neturime pamiršti, kad tauta vadinama ir tam tikra etninė žmonių bendrija (t.y. istoriškai susiformavusi tam tikra bendruomenė, kurią sieja bendra kilmė, kalba, papročiai, teritorija, istorija, kultūra, bendras gyvenimas). Tuo tarpu konstitucinėje teisėje dominuoja kita tautos – valstybės piliečių bendruomenės – samprata. Piliečių bendruomenė, susiformavusi istorijos eigoje, saistoma priklausymo vienai valstybei idėjos. Bendra valstybė, bendra istorija, bendras gyvenimas praeityje, dabar ir ateityje – pilietinė tautą formuojantys pagrindai. Valstybė yra piliečių tautos kūrinys, tam tikras jų bendro gyvenimo būdas. Pilietinė tauta nuolat kuria savo valstybę. Valstybinis gyvenimas – procesas, kurio kryptį nustato piliečių bendruomenė.

Taigi pilietinė tauta nesutampa su etnine tauta. Pilietinės tautos negalima apibrėžti rasiniais, etninės kilmės, papročių ar lingvistiniais kriterijais. Kita vertus, neturėtume pamiršti „tautų pavasario“ įtakos, telkusios etnines tautas valstybės kūrimo darbui. Todėl ne vienoje etniniu požiūriu pakankamai monolitiškoje valstybėje pilietinės tautos pagrindu tampa etninė tauta. Kitų tautybių žmonės, gyvenantys toje pačioje valstybėje kartu su minėta etnine tauta, telkiami valstybės idėjos, kartu kuria šią valstybę ir yra integrali pilietinės tautos dalis. Kiek sudėtingiau šis klausimas sprendžiamas etniniu požiūriu daugiatautėje valstybėje. Jeigu šioje valstybėje gyvenantys etniniai junginiai pasiryžę gyventi kartu vienoje valstybėje, jeigu ją suvokia kaip bendrą kūrinį, yra pasiryžę ją saugoti ir ginti, tai iš daugelio etninių komponentų sudaryta pilietinė tauta gali užtikrinti valstybės stabilumą ir gyvybingumą. Tokio sugyvenimo pavyzdys – Šveicarija. Pilietinė šveicarų tauta, nepaisydama etninių skirtumų, įrodė savo šalies perspektyvumą. Ir priešingai, jei valstybė skaldoma etninės nesantaikos, jei yra tautų, nenorinčių gyventi kartu, arba jei kuriai nors tautai bendra valstybė buvo primesta jėga ir yra nepriimtina, valstybės likimas abejotinas. Tokiu atveju tik labai sąlygiškai galima kalbėti apie pilietinę tautą, nes formalus pilietybės santykio (ypač jei jis yra primestas) nepakanka norint konstatuoti pilietinės tautos buvimo faktą. Buvusių Jugoslavijos Socialistinės Federacinės Respublikos ar Sovietų Sąjungos atvejai – geriausias ką tik išdėstytų teiginių patvirtinimas.

Lietuvos Respublikos Konstitucijoje yra įtvirtinta pilietinės lietuvių tautos¹ – Lietuvos valstybės kūrėjos – samprata. Pažymėtina, kad Lietu-

¹ Siekdamas išvengti sąvokos „tauta“ dualizmo, M. Römeris yra siūlęs tautinį junginį vadinti „lietuvių tauta“, o tautą kaip valstybės elementą vadinti „Lietuvos tauta“ (Žr.: Römeris M. Valstybė. T. I. Vilnius, Pradai, 1995. P. 4–6). Matyt, ne be šios įtakos, „Lietuvos tauta“ pavartota ir 1991 m. vasario 11 d. Konstitucinio įstatymo „Dėl Lietuvos valstybės“ preambulėje. Manytume, kad vietoje nelabai įprastos sąvokos „Lietuvos tauta“ galėtume vartoti „pilietinės lietuvių tautos“ sąvoką. Tokiu atveju lietuviai pilietine prasme yra visi

vos Respublikos Konstitucijos preambulėje išdėstyta konstitucinė perėjimo iš etninės tautos į pilietinę tautą koncepcija. „Lietuvių tauta, prieš daugelį metų sukūrusi Lietuvos valstybę“ – žymi pilietinės tautos branduolį, valstybės gyvenimo pradžią. Tačiau preambulės pradžioje įvardyta „lietuvių tauta“ – valstybės kūrimo pradininkė – virsta modernia pilietine bendrija preambulės pabaigoje, kur skelbiama, kad atgimusios Lietuvos valstybės piliečių valia priimama ir skelbiama Konstitucija. Tai žymi perėjimą iš etninio lygmens į kitą lygmenį – pilietinės tautos, – kurios narius sieja pastovus politinis-teisinis pilietybės ryšys su Lietuvos valstybe, noras gyventi Lietuvos valstybėje ir kartu su kitais Lietuvos piliečiais kurti ateitį. Konstitucijos tekste vartojama sąvoka „Tauta“ (pvz.: Konstitucijos 2 str. „Lietuvos valstybę kuria Tauta. Suverenitetas priklauso Tautai“; Konstitucijos 3 str. „Niekas negali varžyti ar riboti Tautos suvereniteto, savintis visai Tautai priklausančių suverenių galių. Tauta ir kiekvienas pilietis turi teisę priešintis bet kam, kas prievarta kėsina į Lietuvos valstybės nepriklausomybę, teritorijos vientisumą, konstitucinę santvarką“) reiškia Lietuvos piliečių bendruomenę. Konstitucijos 4 str. nustatyta, kad aukščiausią suverenią galią Tauta vykdo tiesiogiai ar per demokratiškai išrinktus savo atstovus. Ši nuostata reiškia, kad visi Lietuvos piliečiai išreiškia Tautos valią, formuoja valstybės ateitį.

Pažymėtina, kad pilietinė Tauta – jokių būdu nėra vien mechaninė Lietuvos piliečių visuma. Mechanistinė tautos samprata tik sukarikatūrintai išreiškia piliečių bendruomenės prasmę. Pilietinę lietuvių tautą sieja šios bendruomenės ir Lietuvos valstybės neatskiriamas ryšys, Lietuvos piliečiai susieti bendros praeities, bendro šiandieninio gyvenimo ir bendros ateities. Integruojant pilietinę lietuvių tautą, didžiulė reikšmė tenka svarbiausioms konstitucinėms vertybėms: Tautos suverenitetui, valstybės nepriklausomybei ir vientisumui, pilietinę tautą vienijančiai valstybinei lietuvių kalbai, piliečių lygiateisiškumui, teisinei valstybei, valdžių padalijimui, demokratijai ir t.t.

1.2.2. Teritorija

Teritorija – dar vienas pirminis valstybės elementas. Valstybės teritorija – tai tam tikra žemės rutulio dalis (tam tikros žemės plotas), kurioje įgyvendinama valstybės valdžia. Valstybės teritorijoje galioja valstybės priimtose (ar sankcionuotos) teisės normos, joje taikomi valstybės institucijų priimti sprendimai, kurie prireikus užtikrinami valstybės prievarta.

Valstybės teritorija teisės moksle yra teisinė kategorija, vienas iš valstybės sąvokos struktūrinių elementų (ne veltui valstybė apibrėžiama ir kaip suvereni teritorinė organizacija), bet ne geografinė sąvoka. Žinoma, visados reikia prisiminti, kad valstybės teritorijos kaip valstybės struktūrinio elemento pagrindas – tam tikras fiziškai apibrėžtas žemės plotas, tačiau „<...> tą valstybės sąvokos elementą sudaro ne pats fizinis žemės plotas, turįs tam tikrų savo ypatybių, bet tam tikras to žemės ploto patarnavimas tam funkcionaliniam socialiniam junginiui, kurį vadiname valstybe, tam tikras to fakto (apbrėžto žemės ploto) sunaudojimas valstybei sudaryti“¹. Be valstybės teritorijos negalima išsivaizduoti valstybės valdžios įgyvendinimo.

Ikivalstybinėse bendruomenėse (giminėse, gentyse) žmonės buvo saistomi giminystės, kraujo ryšiais. Gentys paprastai neturėjo griežtai apibrėžtos teritorijos. Valstybėje kraujo ryšys neteko prasmės, buvo įtvirtintas valstybės teritorinės organizacijos principas. Valstybė turi aiškiai apibrėžtą teritoriją, kurioje įgyvendina savo valdžią. Tos teritorijos gyventojai, kuriuos sieja priklausymas tai pačiai valstybei, – piliečiai ar pavaldiniai. Valstybės teritorijos geografinis išsidėstymas nekeičia valstybės teritorijos teisinės esmės. Valstybė gali būti žemyne, salose, valstybės teritorija gali būti išdėstyta dalimis atskirose pasaulio srityse ir t.t.

Teisiniu požiūriu visai nesvarbu, didelė ar maža valstybės teritorija. Ir didžiulės savo teritorija Rusija, Kanada, JAV, Kinija, ir nykštukinės valstybės Vatikanas, San Marinas, Andora – valstybės. Nerasime taisyklių, kurios fiksuotų būtiną minimalią žemės rutulio erdvę, kurioje galėtų funkcionuoti valstybė.

M. Römeris, nagrinėdamas valstybės teritorijos problemą, suformulavo du teiginius: „a) valstybė yra reikalinga tam tikro žemės ploto; b) tam tikrame aprėžtame žemės plote, kuriame yra įsisteigusi ir kuriame veikia valstybė, negali būti įkurta ir negali veikti jokia kita valstybė, kitaip sakant – kiekviena valstybė monopolizuoja tam tikrą aprėžtą žemės plotą. Šios abi tezės yra kategoriškos ir griežtos. Jos sudaro valstybės gyvybės sąlygas. Jų sulaužymas nužudo pačią valstybę“². Valstybės teritorijos reikšmę patvirtina ir tai, kad šalys įnirtingai ginčijosi ar ginčijasi dėl sienų išvedimo, teritorinės jūros, kontinentinio šelfo. Istorijoje daugybė pavyzdžių, kai valstybių teritoriniai ginčai tapdavo karų priežastimi.

Visos valstybės saugo savo teritoriją, ją gina, numato įvairias, taip pat ir konstitucines, jos apsaugos garantijas. Šalies konstitucinėje teisėje šio valstybės struktūrinio elemento svarbą atskleidžia tokie principai, kaip valstybės teritorinė viršenybė ir valstybės vientisumas, valstybės sienų

¹ Römeris M. Valstybė. T. I. Vilnius, Pradai, 1995. P. 14.

² Römeris M. Op. cit. P. 14.

neliečiamumas ir kt. Su valstybės teritorija sietinas ir valstybės sandaros konstitucinio teisinio instituto turinys.

Valstybės teritorijos, kaip valstybės struktūrinio elemento, reikšmė atspindi ne vienoje Lietuvos Respublikos Konstitucijos nuostatoje. Konstitucijos preambulėje, įvardijančioje, kad lietuvių tauta „atgimusios Lietuvos valstybės piliečių valia priima ir skelbia šią Konstituciją“ pabrėžiama, kad Tauta tai darė ir „įkūnydama prigimtinę žmogaus ir Tautos teisę laisvai gyventi ir kurti savo tėvų ir protėvių žemėje – nepriklausomoje Lietuvos valstybėje“. Regime aiškiai teritorijos (preambulės tekste ji įvardijama kaip „tėvų ir protėvių žemė“) ir valstybės sąvokų sąsają. Nepriklausoma Lietuvos valstybė (Konstitucijos 1 str.), Lietuvos valstybės teritorijos vientisumas ir nedalomumas į jokių valstybinių darinių (Konstitucijos 10 str. 1 d.) – pamatinės nuostatos, darančios tiesioginę įtaką valstybės teritorijos teisiniam sutvarkymui. Pagal Konstitucijos 3 str. 2 d., Tauta ir kiekvienas pilietis turi teisę priešintis bet kam, kas prievarta kėsintųsi į Lietuvos valstybės nepriklausomybę, teritorijos vientisumą, konstitucinę santvarką. Tokiu būdu valstybės vientisos teritorijos apsauga laiduojama pačiomis didžiausiomis konstitucinėmis garantijomis.

Pažymėtina, kad nepriklausomybės ir šalies teritorijos vientisumo užtikrinimas ir gynimas – viena iš Lietuvos valstybės funkcijų. Konstitucijos 10 str. 2 d. nustatyta, kad valstybės sienos gali būti keičiamos tik Lietuvos Respublikos tarptautine sutartimi, kai ją ratifikuoja 4/5 visų Seimo narių (šią nuostatą nagrinėjant reikia prisiminti ir Konstitucijos 138 str. 1 d. 1 p., nustatantį, kad Seimas ratifikuoja ar denonsuoja Lietuvos Respublikos sutartis dėl Lietuvos Respublikos valstybės sienos pakeitimo). Valstybės siena apibrėžia teritoriją, kurioje valstybė vykdo aukščiausią suvereniją galią. Valstybės sienos riboja valstybės sausumos teritoriją, vidaus vandenį, teritorinę jūrą, žemės gelmes ir oro erdvę virš jų. Paprastai valstybės sienos nustatomos tarpvalstybinėmis sutartimis. Pasirašyti tarptautines sutartis, taip pat ir sutartis dėl Lietuvos ir kitos valstybės sienų, ir teikti Seimui ratifikuoti yra Respublikos Prezidento prerogatyva (Konstitucijos 84 str. 2 p.). Kadangi šalies teritorijos vientisumas sietinas su valstybės suverenitetu, tarptautinę sutartį, kuria yra keičiamos valstybės sienos, turi ratifikuoti ne mažiau kaip 4/5 visų Seimo narių. Lietuvos valstybės sienos apsaugos santykius reguliuoja 2000 m. gegužės 19 d. Lietuvos Respublikos valstybės sienos ir jos apsaugos įstatymas.

Konstitucijos 11 str. įtvirtina, kad Lietuvos valstybės teritorijos administracinius vienetus ir jų ribas nustato įstatymas. Šis straipsnis neatskiriamas nuo Konstitucijos 10 str. 1 d. nuostatos, kad Lietuvos teritorija yra vientisa ir nedalijama į jokių valstybinių darinių (t.y. kad Lietuva yra unitarinė valstybė). Pagal 1994 m. liepos 19 d. priimtą Lietuvos Res-

publikos teritorijos administracinių vienetų ir jų ribų įstatymo 1 str. 1 d., Lietuvos Respublikos teritorijos administracinis vienetas yra teritorijos dalis, kurioje valdymą organizuoja Vyriausybė arba savivaldos institucijos.

1.2.3. Valstybės valdžia

Vien tautos ir teritorijos kaip valstybę apibūdinančių elementų nepakanka, kad galėtume konstatuoti esant valstybę. Reikia trečio elemento – valstybės įgyvendinamos viešosios valdžios, vienijančios pirmuosius du elementus (valstybės teritorijoje gyvenantys žmonės paklūsta šiai specifinei valdžios formai).

Taigi reikėtų kalbėti apie valdžią kaip valstybę apibūdinantį elementą. Valdžia (lot. *potesta* – galia) – socialinis reiškiny, būdingas kiekvienai žmonių bendrijai, kurioje vieni asmenys vadovauja kitiems, o pastarieji paklūsta pirmųjų nurodymams. Valdžia – gebėjimas valdyti, duoti nurodymus, priversti paklusti savo valiai. Valdžia būdinga kiekvienai žmonių bendruomenei (šeimai, giminei, genčiai, visuomeniniam susivienijimui, politinei partijai, valstybei). Valdžia – svarbiausia socialinių struktūrų ir institutų funkcionavimo užtikrinimo priemonė.

Teisinėje literatūroje valstybės valdžia apibūdinama kaip viešoji valdžia. Viešosios valdžios sąvoka yra platesnė, ji vartojama apibūdinant ir visos visuomenės, ir jos dalies valdymą. Viešoji valdžia – tai ne tik valstybės institucijų įgyvendinama valdžia, bet ir savivaldos institucijų valdžia. Be abejo, viešosios valdžios sistemoje dominuoja valstybės valdžia. Tai ypatinga valdžia. Valstybės valdžia įgyvendinama visos visuomenės vardu, nors valstybė nesutampa su visuomene. Valstybė oficialiai atstovauja visai visuomenei, jos sprendimai įpareigoja visus visuomenės narius. Valstybės vardu valdžią įgyvendina valstybės valdžios institucijos ir įstaiigos, pareigūnai. Jeigu šie sprendimai nevykdomi, jiems užtikrinti gali būti pavartota valstybės prievartos jėga.

Valdžia buvo ir iki valstybės atsiradimo, tik kitokio pobūdžio. Valstybės valdžios ištakų vieni autoriai ieško Dievo valioje (antai XIX a. Josephas de Maistre'as aiškino, kad valdžia kyla iš Dievo valios, o ši sukuria žemiškąją valstybės valdžią), kitiems valstybės valdžios šaltinis yra pačioje visuomenėje (tokios doktrinos pavyzdys – J. J. Rousseau tezės apie bendrą valią ir visuomenės sutartį).

Valstybės valdžia turi tam tikrų požymių. Paprastai teigiama, kad ši valdžia visuomenėje yra viršausia, kad tai visą visuomenę apimanti valdžia, kad tai politinio pobūdžio valdžia, kad tai teritorinė valdžia, kurią įgyvendina specialios valstybės valdžios institucijos, kad ši valdžia susijusi

su teise, kad valstybės valdžios sprendimai prireikus užtikrinami valstybės prievarta.

Pirmiausia reikėtų pažymėti valstybės valdžios viršenybę. Valstybės valdžios viršenybė reiškia, kad tik valstybės valdžia gali nustatyti visai visuomenei privalomas taisykles ir sprendimus, kurių jokia visuomenės grupė, asmuo ar organizacija negali panaikinti. Valstybės valdžia – viršiausia, jai visi turi paklusti.

Su valstybės valdžios viršenybe sietinas ir valstybės valdžios visuotinis pobūdis, t.y. valstybė atstovauja visai visuomenei, ji įgyvendinama visoje valstybės teritorijoje, visų fizinių ir juridinių asmenų atžvilgiu. Valstybė gali būti traktuojama ir kaip teritorinė viešosios valdžios organizacija.

Valstybės valdžia – politinė valdžia.

Teisinėje literatūroje vieni autoriai teigia, kad valstybinė valdžia – viena iš politinės valdžios raiškos formų, nes politinę valdžią įgyvendina ne tik valstybė, bet ir kitos visuomenės politinės sistemos grandys: politinės partijos ir politinės organizacijos, įvairūs visuomeniniai susivienijimai, savivaldos institucijos. Valstybės valdžia išsiskiria iš kitų politinio proceso subjektų valdžios, nes tik valstybė gali įpareigoti visą visuomenę, tik jai vienai priklauso valstybinės prievartos panaudojimo monopolis. Kiti politinės sistemos subjektai tokios teisės neturi.

Kitas požiūris – sąvokos „valstybės valdžia“ ir „politinė valdžia“ yra tapačios, nes viešoji valdžia sietina su valstybe ir įgyvendinama tiesiogiai ar netiesiogiai dalyvaujant valstybei.

Valstybės valdžia – institucionalizuota valdžia. Ją įgyvendina tam tikros valstybės valdžios institucijos. Jos, veikdamos valstybės vardu, savo sprendimams įgyvendinti gali pasitelkti policiją, kariuomenę, baudmės atlikimo įstaigas, valdininkų korpusą ir t.t. Taigi valstybės valdžią įgyvendinančios struktūros yra sudėtingos, joms būdinga pavaldumo ir koordinacijos santykiai. Šios struktūros nesutampa su visuomene.

Dar vieną valstybės valdžios savybę atskleidžia jos santykis su teise. Teisinėje literatūroje pabrėžiama, kad valstybė kuria ar sankcionuoja teisės normas (t.y. pozityviąją teisę), kuriomis nustato tam tikrų elgesio taisyklių privalomą laikymąsi. Taigi valstybei būdinga visuotinai privalomų elgesio taisyklių kūrimo galia. Žinoma, ne vien valstybė nustato visuomenėje galiojančias elgesio taisykles. Santykius tarp žmonių reguliuoja ir moralinės, religinės ar korporacinės ar kitos normos. Tačiau valstybė išsiskiria iš kitų elgesio taisyklių kūrėjų tuo, kad tik ji viena turi teisę reikalauti ir prireikus naudoti prievartą siekdama užtikrinti priimtų taisyklių laikymąsi.

Dar vienas valstybės valdžios būdingas bruožas – galimybė, užtikrinant valstybės priimtus sprendimus, naudoti valstybės prievartą. Tik valstybės taikomos prievartos priemonės, laikantis tam tikrų teisėje nu-

statytų sąlygų, yra teisėtos. Nei piliečiai, nei jų susivienijimai neturi teisės vartoti tokios prievartos.

1.3. Valstybės teisinės savybės

Nagrinėjant teisiniu požiūriu valstybę, dažniausiai pabrėžiamos dvi jos savybės:

- 1) valstybė yra ypatingas juridinis asmuo (šiuo atveju reikės nagrinėti „valstybė – juridinis asmuo“ koncepciją);
- 2) valstybei būdingas suverenitetas.

1.3.1. „Valstybė – juridinio asmuo“ koncepcija

Šiuolaikinė teisė pripažįsta dviejų rūšių teisinių santykių dalyvius: fizinius asmenis (žmones) ir juridinius asmenis. Jeigu fizinio asmens dalyvavimas teisiniuose santykiuose daugiau ar mažiau aiškus, tai juridinio asmens – fizinių asmenų grupių – savarankiško dalyvavimo teisiniuose santykiuose pripažinimo istorija sudėtingesnė. Savo laiku F. K. von Savigny aiškino, kad juridinis asmuo yra fikcija, tik teisės sukurtas, sugalvotas asmuo, o tikrasis subjektas yra fiziniai asmenys, juridinio asmens dalyviai. Teigta, kad juridinis asmuo negali būti teisės subjektas, nes tokio subjekto nėra. Yra tik turtas, skirtas bendram tikslui ir t.t.

Visuomenės gyvenimui darantis vis sudėtingesniam, teisė reguliavo vis sudėtingesnius santykius, kuriuose dalyvavo ne vien fiziniai asmenys, bet ir įvairios organizacijos, bendrijos. Pastarųjų interesai nesutapo su jų konkrečių narių – fizinių asmenų – interesais. Siekimas fizinių asmenų susivienijimams suteikti galimybę veikti bei įgyvendinti teisėtus interesus ir buvo realizuotas remiantis juridinio asmens koncepcija.

Juridinio asmens teorija – civilinės teisės bendrosios dalies elementas. Civilinėje teisėje juridinis asmuo – fizinių asmenų grupių (akcinių bendrovių, kooperatinių bendrovių, visuomeninių organizacijų, žemės ūkio bendrovių ir t.t.) turtinių interesų personifikacijos priemonė. Civiliniuose įstatymuose įtvirtinti tokie juridinio asmens požymiai: organizacinis vieningumas, atskiras turtas, galėjimas savo vardu įgyti turtines ir asmenines neturtines teises bei pareigas, savarankiška atsakomybė.

Nagrinėjant valstybę, pabrėžiama, kad valstybė yra tam tikras visuomenės gyvenimo sutvarkymo būdas (organizacijos forma), tam tikra organizacija, atstovaujanti visą tam tikros šalies visuomenę. Kiekvienoje valstybėje galima skirti valdančiuosius ir valdomuosius, valstybės valdžios institucijas, visuomeninius susivienijimus, piliečius. Valstybės valdžios institucijos teisės nustatyta tvarka įgyvendina savo funkcijas. Ir šias institucijas, jų tarpusavio santykius, ir santykius su piliečiais reguliuoja tei-

sės normos. Ne viena konstitucijos ar įstatymų norma reguliuoja santykius, kurių vienas iš dalyvių yra valstybė.

Taigi valstybė yra konstitucinių teisių santykių dalyvė. Susiduriame su valstybe – sudėtingu dariniu, kuris nesutampa su asmenimis, tiesiogiai veikiančiais valstybės vardu. Todėl visai suprantama, kodėl reikia pasinaudoti juridinio asmens koncepcija, t.y. pripažinti, kad valstybė yra juridinis asmuo. Juridinio asmens statusas valstybei irgi buvo pripažintas ne be ginčų. XX a. pradžioje valstybės–juridinio asmens koncepciją kategoriškai neigė L. Duguit. Pasak jo, valstybė yra paprasčiausiai individas ar individai, turintys valdžią, ir valstybės valia yra ne kas kita kaip valdančiųjų valia. Nėra kitos valios, tik valdančiųjų asmenų valia. Bet kokio abstraktaus darinio valia – beprasmė.

Įtvirtinant valstybės–juridinio asmens koncepciją, reikšmingi M. Hauriou darbai institutų teorijos klausimais, parašyti 1906–1929 m. Savo darbuose jis apibendrina daugelio kartų teisininkų mintis apie juridinio asmens esmę ir konstatavo, kad „... tam tikro skaičiaus individų valia siekiant apibrėžto tikslo sujungti priemonės, kuriomis jie disponuoja, teisėje gimdo institucijas, kurioms pripažįstamas teisinis gebėjimas veikti, sudaryti sutartis, pareikšti ieškinį teisme. Tokių institucijų daug civilinėje teisėje: asociacijos, prekybos bendrovės <...> Jos taip pat egzistuoja ir viešojoje teisėje <...> Valstybė yra viena iš jų”¹. Žinoma, valstybė yra ypatingas juridinis asmuo: „Valstybė yra institucija, kuriai priklauso politinė valdžia ir kurios vardu ši valdžia įgyvendinama”².

Valstybės–juridinio asmens koncepcijos pripažinimas svarbus ir nacionalinės, ir tarptautinės teisės požiūriu.

Pasinaudojus valstybės–juridinio asmens kategorija, galima paaiškinti kai kuriuos valstybės statuso aspektus.

Pirma, valstybės negalima tapatinti su valdančiaisiais, t.y. valstybė nėra asmenys, užimantys tam tikras pareigas ir vykdančias numatytas funkcijas. Valstybė – visos visuomenės, ne valdančiųjų, organizacija.

Antra, svarbiausi valstybės pareigūnai (prezidentas, ministras pirmininkas, ministrai, parlamento pirmininkas, parlamento nariai ir kt.) savo pareigas atlieka tik todėl, kad nustatyta tvarka yra išrinkti ar paskirti vykdyti tam tikras pareigas. Nevykdydami šių pareigų, jie negalėtų priimti valstybiškai svarbių sprendimų.

Trečia, šie asmenys veikia ne savo vardu, bet kaip tam tikra valstybės valdžios institucija ar pareigūnas. Vadinasi, dekretą priima ne Valdas Adamkus, bet Lietuvos Respublikos Prezidentas, įstatymą priėmė ne tam

¹ Chantebout B. Droit constitutionnel et science politique. 16e édition. Paris, Armand Colin. P. 16.

² Chantebout B. Op.cit. P. 16.

tikras skaičius konkrečių Seimo narių, kurie balsavo už įstatymą, bet Lietuvos Respublikos Seimas, ir t.t. Taigi ne asmeniui ar asmenų grupei priklauso atitinkami įgaliojimai (atstovauti valstybei, priimti įstatymus, tvarkyti krašto reikalus ir pan.), bet tam tikrai valstybės valdžios institucijai. Įgyvendindama šiuos įgaliojimus, institucija privalo laikytis tam tikrų reikalavimų.

Ketvirta, valstybei priklausantis turtas nėra valdančiųjų (t.y. asmenų, užimančių tam tikras pareigas) turtas. Valstybei priklausantis turtas naudojamas įstatymų nustatyta tvarka ir sąlygomis tenkinant visos visuomenės interesus. Juridinio asmens institutas sudaro sąlygas valstybei valdyti savo turtą, imti paskolas, sudaryti turtinio pobūdžio sutartis. Valstybė savarankiškai atsako už valstybės institucijų veiksmais padarytą žalą ar priimtus išipareigojimus.

Juridinio asmens sąvoka svarbi ir užtikrinant valstybės teisinį tęstinumą. Ir paprasti valstybės piliečiai, ir valstybės valdžios institucijose dirbantys pareigūnai – neamžini. Vieni gimsta, kiti miršta, vieni pradeda eiti pareigas, kitų įgaliojimų laikas baigiasi, o valstybė išlieka.

1.3. Valstybės suverenitetas

Valstybės suverenitetas – tai jos nepriklausomybė, jos valdžios viršenybė, jos savarankiškumas sprendžiant valstybės vidaus reikalus ir santykiuose su kitomis valstybėmis. Tai svarbiausia valstybės valdžios savybė. Suverenitetas valstybei – tai tas pats, kas žmogui – jo gyvybė. Kitaip sakant, valstybė sprendžia ir tvarko savo reikalus savarankiškai ir nepriklausomai nuo jokios kitos valdžios. Valstybės veiklos sferoje esančios organizacijos privalo paklusti valstybės nurodymams. Valstybė savarankiškai ir nepriklausomai sudaro valstybės institucijų ir įstaigų sistemą. Valstybė priima ar sankcionuoja teisės normas, prireikus ji gali prievarta užtikrinti jų įgyvendinimą. Suvereniteto valstybei niekas nesuteikia, ši savybė atsiranda su pačia valstybe. Valstybei netekus suvereniteto, ji yra nebe valstybė.

Valstybės suverenitetas yra neatimama valstybės savybė. Kita vertus, neturime pamiršti, kad valstybė yra tautos kūrinys, kad kiekvienos valdžios šaltinis ir pagrindas yra tauta. Taigi susiduriame su dviem sąvokomis: „valstybės suverenitetas“, „tautos suverenitetas“. Šias sąvokas reiktų skirti, suprasti ir jų tarpusavio sąsają, ir skirtumus.

Tautos suverenitetas, kaip pabrėžiama daugelio valstybių konstitucijose, reiškia, kad šalyje suverenios valdžios subjektas yra tauta, kad ne valdžios struktūros, bet tauta yra tikroji ir vienintelė valstybės kūrėja.

Tokios nuostatos įtvirtintos ir Lietuvos Respublikos Konstitucijoje. „Lietuvos valstybę kuria Tauta. Suverenitetas priklauso Tautai“ – skelbiama Lietuvos Respublikos Konstitucijos 2 str. Tai principinės nuostatos, išreiškiančios konstitucinę Lietuvos valstybingumo pagrindų sampratą. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 3 str. įtvirtinta, kad niekas negali varžyti ar riboti Tautos suvereniteto, savintis visai Tautai priklausančių suverenių galių. Tauta ir pilietis turi teisę priešintis bet kam, kas prievarta kėsina į Lietuvos valstybės nepriklausomybę, teritorijos vientisumą, konstitucinę santvarką. „Aukščiausią suverenią galią Tauta vykdo tiesiogiai ar per demokratiškai išrinktus savo atstovus“ – Konstitucijos 4 str. lakoniškai išdėstyta suvereniteto įgyvendinimo teorija.

Taigi tautos suverenitetas – tai tautos savarankiškas apsisprendimas, kaip jai gyventi. Tai jos teisė sukurti savo valstybę, įgyvendinti savo suverenias galias.

Ir teisinėje literatūroje, ir įvairių šalių konstitucinės teisės dokumentuose galima sutikti dar vieną sąvoką – „liaudies suverenitetas“. Todėl suprantamas klausimas, ar sąvokos „tautos suverenitetas“ ir „liaudies suverenitetas“ yra sinonimai, ar reiškia skirtingas realijas¹? Atrodytų, šių sąvokų skirtingumą lemia požiūris į tai, kas laikoma tikruoju valdžios šaltiniu – tauta ar liaudis. Norint suprasti problemą, reikia nedidelio istorinio ekskurso. Pirmiausia buvo suformuota „liaudies suvereniteto“ doktrina. Ji formavosi ginčijant dievišką karaliaus valdžios prigimtį. XVI–II a. šią doktriną susistemino, pagrindė Jean–Jacques Rousseau. Anot jo, suverenitetas priklauso liaudžiai – visiems visuomenės nariams. „Kadangi suverenas yra sudarytas iš atskirų asmenų, jis neturi ir negali turėti interesų, priešingų jiems; to pasekmė yra ta, kad suvereno valdžiai valdinių atžvilgiu nereikia garantijų, nes yra negalimas dalykas, kad kūnas norėtų kenkti savo nariams, ir mes matysime toliau, kad jis negali kenkti jokiam atskiram asmeniui. Suverenas, jau vien dėl to, kad yra, visados yra toks, koks turi būti“². Tačiau tokia suvereno–liaudies samprata, kaip netrukus buvo pastebėta, gali karališkąjį absoliutizmą pakeisti liaudies absoliutizmu. Siekiant išvengti liaudies absoliutizmo, ir buvo pasiūlyta tautos suvereniteto doktrina. Pagal ją suverenitetas nepriklauso nei karaliui, nei liaudžiai. Jis priklauso „<…> junginiui – tautai, t.y. bendrijai,

¹ Kartais teisinėje literatūroje skiriami liaudies ir nacionalinis suverenitetas. Liaudies suverenitetas – tai liaudies visavaldžiškumas arba viršenybė sprendžiant svarbiausius savo gyvenimo organizavimo klausimus, o nacionalinis suverenitetas – tai tautos (nacijos) visavaldžiškumas, jos galimybė ir gebėjimas nustatyti savo gyvenimo pobūdį, įgyvendinti nacijos teisę į apsisprendimą, iki galimybės sukurti savo savarankišką valstybę (žr. „Obščaja teorija gosudarstva i prava. Akademičeskij kurs v 2 tomach (otv. red. M. N. Marčenko). T. 1. Moskva, Zercalo, 1998. S. 99).

² Rousseau J. J. Du contrat social. Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité. Paris, Bookking, International, 1996. P. 31–32.

kuri suvokiama kaip tęstinė bendrija, nesutampanti su ją tam tikru metu sudarančiais individais, Prancūzijai, bet ne prancūzams“¹. Pastarosios doktrinos propaguotoju laikomas Emmanuelis Josephas Sieyėsas².

Taigi tautos suvereniteto šalininkams visos valdžios šaltinis yra tauta, kuri nesutampa su tautą sudarančiais individais, o liaudies suvereniteto doktrinos atstovams liaudis ir ją sudaranti piliečių visuma buvo tas pats.

Ir viena, ir kita teorija buvo siekiama sugriauti karališkojo suvereniteto sampratą, paaiškinti, kad suverenios galios priklauso ne vienam asmeniui, bet į valstybę susijungusiai žmonių bendruomenei. Tik ta bendruomenė suprantama nevienodai: vienu atveju – tai piliečių visuma, kitu atveju – tauta. Pastarosios doktrinos šalininkams tauta – tęstinė nuolatinė tam tikros teritorijos žmonių masė, kurios sudėtis, individams besikeičiant, apima visas buvusias, esamą ir būsimas kartas. Ši tęstinė tauta yra suverenai. Tiesa, šitaip suprantant tautą, iškilo kita problema: kas turi teisę išdėstyti, suformuluoti tautos valią, nes taip suvokiama tauta negali pati reikšti savo siekių, valios. Todėl teigta, kad tokią valią išdėstyti žmonės, pakankamai išsilavinę, nusimanantys ir kilnūs. Kitaip sakant, tai gali padaryti tautos atstovai, elitas, nesvarbu – ar paveldėjimu, ar rinkimais įgiję tokią teisę. Tačiau tokius atstovus turi rinkti irgi nusimanantys žmonės, atrinkti pagal tam tikrą cenzą ar gabumus. Atsižvelgdami į tokius argumentus, kai kurie autoriai³ teigia, kad tautos suvereniteto doktrina XVIII a. pabaigoje–XIX a. siekta pagrįsti rinkimų teisės ribojimą, o liaudies suvereniteto teorija yra visuotinės rinkimų teisės pripažinimo pagrindas. Bet tai vienpusis požiūris: negalima nepastebėti ir suvereno nuosaikumui užtikrinti skirtų elementų: atstovavimo, taip pat su juo susijusio valdžių padalijimo, kaip priemonės nuo atstovų savivalės.

Pirmosios Europoje konstitucijos tarsi svyravo tarp šių doktrinų. Antai Prancūzijos 1791 m. Konstitucijoje buvo skelbiama: „Suverenitetas priklauso tautai, jis vientisas ir nedalomas, nenusavinamas ir neatimamas. Jokia tautos dalis, joks asmuo negali pasisavinti jo įgyvendinimo“. Tačiau 1793 m. Prancūzijos Konstitucijoje jau matome tam tikrą posūkį: „Suverenitetas glūdi liaudyje, jis yra vieningas ir nedalomas, jam netaikoma senatis ir jis nenusavinamas“ (25 str.).

Įvairių epochų konstituciniuose tekstuose atsispindi abu požiūriai. Tačiau tokia priešprieša nebuvo amžina. Būtent istorijos eigoje išryškėjo nauja tendencija – nuo tautos ir liaudies suverenitetų priešpriešos pereiti

¹ Chatelain J. Article 3// La constitution de la république française (Analyses et commentaires sous la direction de François Luchaire et Gérard Conac). 2e éd. Paris, Economica, 1987. P. 182.

² Sieyès. Qu'est-ce que le Tiers État? réed. Paris, Presses universitaires de France, 1982.

³ Demišel A., Demišel F., Pikemal M. Institutų į valstiją Francijoje. Moskva, izd. Progress, 1977. S. 9–10.

į šių sąvokų sintezę¹. Ši kelių pasiūlė prancūzų konstitucinė doktrina; toks minėtų sąvokų susiejimas buvo įtvirtintas ir konstituciniu lygmeniu. 1958 m. Prancūzijos Konstitucijos 3 str. 1 d. įtvirtinta, kad tautos suverenitetas priklauso liaudžiai, kuri ją įgyvendina per savo atstovus ar referendumu. Šis sprendimas leido išspręsti sąvokų vartojimo priešpriešas.

1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje vartojamos formuluotės „Suverenitetas priklauso Tautai“, „Tautai priklausančios suverenios galios“, „Lietuvos valstybę kuria Tauta“. Tačiau norint suprasti, kokia „Tautos“ samprata įtvirtinta Konstitucijoje, reikėtų sisteminės konstitucinio teksto analizės. Pažymėtina, Konstitucijos preambulėje įtvirtinta, kad lietuvių tauta „atgimusios Lietuvos valstybės piliečių valia priima ir skelbia šią Konstituciją“, t.y. akivaizdu, kad pagal Konstituciją suverenai yra visi Lietuvos piliečiai.

Beje, iš pirmo žvilgsnio galėtų atrodyti, kad teiginiai, jog valstybė yra suvereni ir tauta yra suvereni – nesuderinami. Tačiau toks nesuderinimas tik išorinis. Jei tauta yra suvereni, tai jai priklausančias suverenias galias ji išreiškia valstybėje. Tautos (ar „liaudies“, jeigu tokia samprata įtvirtinta kurios nors šalies konstitucijoje) ir valstybės suverenitetai vienas kito nenaikina ir neneigia. Dar daugiau – valstybės suverenitetas susijęs su tautos suverenitetu. Tauta yra suvereni, jei valstybė išreiškia jos piliečių valią, siekius ir interesus, jei šalyje funkcionuoja demokratinės struktūros, jei pripažįstama, kad valstybės valdžios šaltinis – tauta.

Grįžtant prie valstybės suvereniteto sąvokos, būtina pažymėti, kad suverenitetas – tai ne pati valdžia, o tam tikra valstybės savybė, kurią galima apibūdinti kaip aukščiausią, neribotą, savarankišką nepriklausomą galią. Suverenitetas kaip valstybės valdžios savybė reiškia jos viršenybę, savarankiškumą ir nepriklausomybę. Valstybės suverenitetas yra visaaipimantis, išimtinis ir nedalomas.

Valstybės suverenitetui apibūdinti yra svarbūs ir vidinis, ir išorinis suvereniteto aspektas.

Pirmiausia apie vidinį aspektą. Jis parodo, kad valstybės valdžia nepriklauso nuo kurios nors kitos valdžios šalies viduje. Šalies viduje valstybės valdžios viršenybė reiškia, kad valstybės valdingos galios – universalios, kad valstybės sprendimams privalo paklusti visi jos gyventojai, joje veikiančios organizacijos, susivienijimai. Valstybės teritorijoje negali veikti jokia kita valdžia, kuri galėtų priimti konkuruojančius su valstybės valdžia sprendimus. Tik valstybė savo žinioje turi ypatingas poveikio priemones, kurių jokia kita visuomenės institucija neturi (kariuomenė, policija ir t.t.).

¹ Chatelain J. Op. cit. P. 185–189.

Kokios yra valstybės suvereniteto ribos? Ar valstybės valdžia gali nustatyti taisykles, kurioms visi privalės paklusti? Kitaip sakant, ar galima vadovautis absoliutaus suvereniteto koncepcija? Atsakymas labai paprastas. Jei pripažįstame, kad bet kokios valdžios šaltinis – tauta, tai tautos įsteigtos valdžios pobūdis – tarnauti visai tautai, visiems ją sudarantiems piliečiams laikantis konstitucijoje nustatytų galių ribų. Kitaip sakant, valstybė yra saistoma teisės ir jokia būdu negali peržengti prigimtinių žmogaus teisių ir laisvių. Nepaisanti žmogaus teisių valstybė iš visos tautos institucijos taptų vien valdančiųjų institucija. Todėl demokratinėje valstybėje valdžia privalo laikytis konstitucijos ir gerbti žmogaus teises ir laisves. Šie imperatyvai ir nubrėžia valstybės valdžios galių ribas.

Suverenitetas suvokiamas ir išoriniu aspektu, t.y. valstybės santykiuose su kitomis valstybėmis. „Kai teisininkai tarptautininkai sako, jog valstybė yra suvereni, iš tikrųjų jie tik leidžia suprasti, kad ji yra nepriklausoma, t.y. ji nėra pavaldi jokiai kitai valstybei“¹. Valstybė savo reikalus tvarko savarankiškai. Atskirų, nepriklausomų valstybių santykiai remiasi sutartiniais pagrindais, sutartimis. Valstybė pati laisva valia išsipareigoja laikytis tam tikrų tarptautinio bendravimo taisyklių. Valstybės suverenitetas tarptautiniuose santykiuose susiduria su kitų valstybių suverenitetu. Tarptautinėje teisėje visos valstybės yra lygios. Jeigu reiktų apibūdinti valstybės suvereniteto ribas išoriniu aspektu, jas žymėtų kitų valstybių suverenitetas, t.y. valstybė, įgyvendindama savo suverenitetą tarptautinių santykių srityje, negali pažeisti kitų valstybių suvereniteto. Tam tikras suvereniteto įgyvendinimo ribas žymi ir valstybių savanoriškai sudaromos tarptautinės sutartys, ir jų dalyvavimas tarptautinių organizacijų veikloje.

Turime suvokti dar vieną aspektą. Jei valstybė sutartimi riboja savo suverenių teisių įgyvendinimą, toks ribojimas nėra absoliutus. Valstybė tik išsipareigoja laikytis sutarčių, galioja principas „*pacta sunt servanda*“.

Besikeičiantis šiuolaikinis pasaulis daro įtaką ir suvereniteto sampratai. Suvereniteto turinio suvokimas keičiasi. Šalies vidaus gyvenime valstybės valdžia negali nepaisyti visuotinai pripažintų žmogaus teisių standartų, žmogiškąją esybę laiduojančios neliečiamos asmens teisių ir laisvių srities, į kurią nevalia kištis ar kėsintis. Tarptautinių santykių srityje realūs pokyčiai irgi ardo „griežto“ valstybės suvereniteto koncepciją. Tai priklausymas tarptautinėms organizacijoms (pvz., Jungtinėms Tautoms), dalyvavimas gynybinėse sąjungose (NATO). Šios aplinkybės sąlygoja valstybių veiksmus. Visi gerai žinome istorines realijas, pvz., tai, kad po Antrojo Pasaulinio karo valstybės–nugalėtojos Vokietijai uždraudė turėti atominę ginklą, Japonijai – sukurti kariuomenę. Tai vėl suvereni-

¹ Akehurst M., Malanczuk P. Šiuolaikinės tarptautinės teisės įvadas. Vilnius, Eugrimas, 2000. P. 44.

teto ribų nubrėžimas. Dar vienas pavyzdys: besivystančių šalių ūkio poreikiai, ekonominės krizės verčia jas ieškoti tarptautinių organizacijų pagalbos. Šios, tokią pagalbą suteikdamos, nustato tam tikras šalies ūkio tvarkymo sąlygas. Taip Tarptautinio Valiutos fondo reikalavimai neretai riboja valstybės laisvę biudžeto, taip pat ir socialinėje–ekonominėje politikoje. Šalys, norėdamos gauti teikiamą paramą, paklūsta tokiems reikalavimams. Net ir tradicinis nesikišimas į kitos šalies reikalus įgauna naujų aspektų. Tarptautinės bendrijos veiksmai sprendžiant Bosnijos ir Hercegovinos problemą, Kosovo ar Makedonijos albanų klausimą – realybė. Ir todėl nestebina klausimas: ar visada tarptautinė bendrija elgiasi laikydamasi pagarbos tradicinei valstybės suvereniteto sampratai, ar kilnūs siekiai pateisina kišimąsi į konkrečių valstybių vidaus gyvenimo reikalus? O gal XXI a. pradžios suvereniteto sampratos esmė darosi vis labiau politinė, kai nebegalima jos atskleisti laikantis tradicinių teisinių kriterijų?

Europinė integracija – vėl naujas iššūkis tradicinei valstybės suvereniteto sampratai. Naujos regioninės tarptautinės struktūros, nauji valstybių santykiai besikeičiančioje tikrovėje nuolat gimdo ir teises problemas, į kurias reikės rasti atsakymus. Ir tos paieškos, matyt, vienaip ar kitaip įtakos ir valstybės suvereniteto koncepcijos pokyčius.

1.4. Valstybės funkcijos

Kalbėti apie valstybės atliekamas funkcijas – tai kalbėti apie tam tikrų valstybės uždavinių, tikslų įgyvendinimą. Jeigu imtume nagrinėti ir vienos valstybės veiklą įvairiais jos gyvavimo laikotarpiais, ir įvairių valstybių to paties istorinio laikotarpio veiklą, pastebėtume ištis nemenką įvairovę. Antai gilioje „senovėje valstybei buvo nedaug uždavinių: jai rūpėjo tik apsaugoti vidaus rimtį ir apsiginti nuo užpuolimų iš šalies <...> Viduramžyje, esant feodalinei tvarkai, vasalo ir siuzereno valdžia taip pat dvejopas funkcijas tevykdė: karo ir teismo“.¹

Modernių laikų valstybės uždavinių laukas nepalyginamai platesnis.

Vieno istorinio laikotarpio valstybės, atrodo, turinčios spręsti panašius klausimus, labai nevienodą dėmesį ir jėgas skiria toms pačioms problemoms. Nagrinėjant to paties istorinio laikotarpio valstybių uždavinius, matome, kad, vieną šalį ištikus ekonominei krizei, jos valdžia pagrindinį dėmesį skiria ekonominių sukrėtimų padariniams likviduoti. Kita valstybė, kilus tarptautiniam konfliktui, gali beveik visas jėgas mesti apsaugai nuo išorės priešų; trečios valstybės valdžiai didžiausia problema gali būti demografiniai klausimai ir t.t.

¹ Leonas P. Teisės enciklopedija. Vilnius, Pozicija, 1995. P. 66–67.

Kaip minėjome, valstybės funkcijas traktuosime kaip tam tikrų valstybės uždavinių, tikslų įgyvendinimą. Tiesa, literatūroje kartais bandoma griežtai skirti valstybės uždavinius ir funkcijas. Tai šiek tiek dirbtinis skyrimas, nes būtent valstybės uždaviniai tiesiogiai lemia valstybės veiklos kryptis.

Kaip reikėtų klasifikuoti valstybės veiklą įgyvendinant įvairius uždavinius? Vienas iš klasifikavimo būdų yra veiklos tikslai, t.y. kokiais visuomenei svarbiais tikslais ši veikla vykdoma. Ko gero, daugelis valstybių vykdo panašias funkcijas: palaiko viešąją tvarką, saugo valstybės sienas ir pan. Modernioms valstybėms iškyla papildomų rūpesčių: jos organizuoja švietimą, sveikatos apsaugą, susisiekimą, tvarko šalies ūkį, rūpinasi socialinių problemų sprendimu.

Tokių valstybės funkcijų klasifikavimą reikėtų laikyti politiniu–sociologiniu. Šiuo aspektu suvokiant valstybės funkcijas, galima jas grupuoti į vidines ir išorines. Vidinės funkcijos – tai valstybės vidaus veikla, sprendžiant ekonominius, socialinius, politinius klausimus, o išorinės funkcijos – valstybės veikla santykiuose su kitomis valstybėmis ar tarptautinėmis organizacijomis. Pagal funkcijų taikymo sritis galima skirti politines, ekonomines, kultūrines ir kt. funkcijas.

Tačiau valstybės veiklą galima klasifikuoti ne tik politiniu–sociologiniu, „bet ir vien teisiniu požiūriu“¹, kurį teisinėje literatūroje dar vadina tradiciniu valstybės funkcijų skyrimo metodu². Būtent ši klasifikacija ir turėtų labiausiai dominti teisininkus.

Valstybės funkcijų klasifikavimas teisiniu aspektu nesiejamas su konkrečiais materialiniais valstybės uždaviniais. Šiuo atveju valstybės veiklos kryptys išskiriamos atsižvelgiant į tai, kokie teisiniu požiūriu skirtingi veiksmai yra atliekami. Šiuo aspektu skiriamos trys pagrindinės valstybės funkcijos:

- 1) įstatymų leidyba;
- 2) įstatymų vykdymas;
- 3) teisingumo įgyvendinimas.

Pirmąją funkciją, kuri yra bendro pobūdžio visiems privalomų elgesio taisyklių nustatymas įstatymu, siekiama atitinkamai sureguliuoti svarbiausius visuomeninius santykius.

Antroji funkcija – įstatymų vykdymo funkcija. Jos turinys kitoks nei įstatymų leidybos. Ji apima įstatymų vykdymo užtikrinimą, įstatymų taikymą panaudojant tam tikras priemones. Įstatymo nustatytos tam tikros abstrakčios taisyklės įgyvendinamos vykdymo procese. Vykdomoji veikla susijusi su įvairių vykdomosios valdžios aktų (dekretų, nutarimų ir pan.),

¹ Burdeau G., Hamon F., Troper M. Op. cit. P. 129.

² Georges Ph. Droit public. 8e édition. Paris, Sirey, 1992. P. 37.

kuriuose detalizuojamos įstatymuose nustatytos taisyklės, numatomos konkrečios jų įgyvendinimo priemonės, priėmimu.

Trečioji funkcija – teisingumo įgyvendinimas, apima ir ginčų sprendimą, ir baudžiamųjų bylų nagrinėjimą, ir nuosprendžių priėmimą.

Valstybės teisinių funkcijų išskyrimas padėjo suformuluoti valdžių padalijimo principą, tapusį šiuolaikinės demokratinės valstybės valdžios organizacijos ir funkcionavimo pagrindu.

1.5. Valstybės institutas Lietuvos Respublikos Konstitucijoje

Valstybė – daugelio konstitucinių teisinių santykių subjektas. Dar daugiau – valstybės organizacija, valstybės valdžios institucijų struktūra ir funkcionavimo pagrindai, asmens ir valstybės santykių pagrindai yra svarbiausio konstitucinės teisės šaltinio – Konstitucijos – tiesioginio reguliavimo objektas. Tačiau paradoksalu, kad nei Konstitucijoje, nei įstatymuose nerasime valstybės sąvokos apibrėžimo.

Nors įvairių pasaulio šalių konstitucijose valstybės sąvoka tiesiogiai nesuformuluota, tačiau konstitucinio reguliavimo analizė padeda atskleisti pagrindiniame šalies įstatyme įtvirtinto valstybės instituto esmę, valstybės valdžios šaltinį. Antai Prancūzijos Respublikos 1958 m. Konstitucijos 1 str. įtvirtinta: „Prancūzija yra nedaloma, pasaulietinė, demokratinė ir socialinė respublika. Ji užtikrina visų piliečių, nepaisant jų kilmės, rasės ar religijos skirtumų, lygybę įstatymui. Ji gerbia visus tikėjimus“. Panašaus turinio Austrijos federalinio konstitucinio įstatymo nuostatos skelbia, kad Austrija yra demokratinė respublika, o jos teisė kyla iš tautos. VFR Pagrindinio įstatymo 20 str. išdėstytos nuostatos apie valstybės demokratinę ir socialinę pobūdį. Kokią galima daryti išvadą po tokios konstitucinių tekstų apžvalgos? Nors žodinės formuluotės ir nevienodos, tačiau demokratių šalių konstitucijose įtvirtinti tokie svarbūs valstybės bruožai, kaip tautos suverenitetas, demokratinis politinis režimas, tam tikra valdymo forma, pasaulietinis valstybės pobūdis ir t.t.

Lietuvos Respublikos Konstitucijoje sąvoka „valstybė“ vartojama dažnai. Kai kurių skirsnų pavadinimai (I skirsnis „Lietuvos valstybė“, II skirsnis „Žmogus ir valstybė“. III skirsnis „Visuomenė ir valstybė“) labai aiškiai nurodo, kokius santykius reguliuoja jų normos. Sąvokos „valstybė“, „valstybės valdžia“ vartojamos įvairiuose Konstitucijos straipsniuose. Štai jau Konstitucijos preambulėje skelbiama, kad lietuvių tauta „prieš daugelį amžių sukūrė Lietuvos valstybę, jos teisinius pamatus grindusi Lietuvos statutais ir Lietuvos Respublikos Konstitucijomis <...> įkūnydama prigimtinę žmogaus ir tautos teisę laisvai gyventi ir kurti savo tėvų ir protėvių žemėje – nepriklausomoje Lietuvos valstybėje

<...> siekdama atviros, teisingos, darnios pilietinės visuomenės ir teisinės valstybės, atgimusios Lietuvos valstybės piliečių valia priima ir skelbia šią Konstituciją“. Šios sąvokos vartojimo kontekstas atskleidžia žodžio „valstybė“ vartojimo tam tikrus socialinio reiškinių aspektus: valstybė – tai istorinė visos tautos organizacija (lietuvių tauta, prieš daugelį metų sukūrusi Lietuvos valstybę), valstybė – žmogaus ir tautos gyvavimo forma, taip pat ir „šalies“ sinonimas (prigimtinė žmogaus ir tautos teisė gyventi savo tėvų ir protėvių žemėje – nepriklausomoje Lietuvos valstybėje). Valstybė – tam tikra valstybinio gyvenimo kokybė, būvis, tam tikrų teisės principų išraiška (siekdama...teisinės valstybės), valstybė – piliečių valios reiškėja, visų piliečių bendra organizacija (atgimusios Lietuvos valstybės piliečių valia), tam tikras valstybės ir žmonių santykių tipas, valstybė, anot Konstitucijos, – taip pat tęstinis, po priverstinių okupacijų „atgimstantis“ reiškinys.

„Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika“ – skelbiama Lietuvos Respublikos Konstitucijos 1 str. Šiame Konstitucijos straipsnyje išdėstyti svarbiausieji Lietuvos valstybę apibūdinantys bruožai – nepriklausoma valstybė, demokratinė valstybė, respublika kaip valstybės valdymo forma.

Lietuvos valstybės konstitucinis statusas – tai šalies Konstitucijoje apibrėžta valstybės teisinė padėtis. Pabandysime trumpai apžvelgti Lietuvos, kaip nepriklausomos demokratinės valstybės, konstitucinio statuso bruožus.

Kaip minėjome, Konstitucijoje įtvirtinta Lietuvos valstybės nepriklausomybė. Nepriklausoma valstybė – moderni tautos gyvenimo forma, galimybė savarankiškai tvarkyti bendrus reikalus. Mūsų tautos istorijoje valstybingumas turėjo didžiulę reikšmę. Tauta, suvokdama valstybės svarbą, dėl nepalankių istorinių aplinkybių praradusi valstybę (carinės Rusijos, vėliau Sovietų Sąjungos, nacistinės Vokietijos, vėl Sovietų Sąjungos okupacijos), ją atstatydavo. Valstybė – tautos interesų gynėja. Organizacija, užtikrinanti Lietuvos žmonėms galimybę patiems spręsti bendrus reikalus. Nepriklausoma Lietuvos valstybė garantuoja tautos raidą, leidžia Lietuvos piliečiams jaustis lygiaverčiais su kitų valstybių piliečiais.

Ne mažiau svarbus valstybės konstitucinio statuso bruožas – demokratinis Lietuvos valstybės pobūdis. Lietuva – demokratinė valstybė, t.y. šalies reikalai tvarkomi piliečių valia.

Demokratija valstybės valdžios šaltinio prasme – iš tautos kylanti valstybės valdžia. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 2 str. įtvirtinta, kad Lietuvos valstybę kuria Tauta, kad suverenitetas priklauso tautai. Su šia nuostata yra susijusios Konstitucijos 4 str. nuostatos, kad Tauta aukščiausią suverenią galią vykdo tiesiogiai ar per demokratiškai išrinktus atstovus. Taip įtvirtinamos demokratijos įgyvendinimo formos. Konstitu-

cijoje demokratija įtvirtinama ir kitomis nuostatomis: Konstitucijos 33 str. 1 d. nustatyta, kad piliečiai turi teisę dalyvauti valdant savo šalį ir tiesiogiai, ir per demokratiškai išrinktus savo atstovus, Konstitucijos 9 str. įtvirtinta, kad svarbiausi valstybės ir Tautos gyvenimo klausimai sprendžiami referendumu ir t.t.

Respublika – Lietuvos valstybės valdymo forma. Konstitucijos normos gana detalai atskleidžia valdymo būdą. Valdymo formos klausimą Lietuvos konstitucinėje teisėje aptarsime skyriuje „Valstybės forma“.

Valdžių padalijimas – valstybės valdžios organizavimo ir veiklos demokratinėje teisinėje valstybėje pagrindas. Konstitucijos 5 str. nustatyta, kad valstybės valdžią Lietuvoje vykdo Seimas, Respublikos Prezidentas ir Vyriausybė, Teismas, kad valdžios galias riboja Konstitucija, kad valdžios įstaigos tarnauja žmonėms. Taigi Konstitucijoje formuluojami valstybės valdžios organizavimo pagrindai, nustatomos valstybės valdžios galių ribos, paskirtis.

Konstitucijos 10 str. nuostata: „Lietuvos valstybės teritorija yra vieniša ir nedaloma į jokių valstybinių darinių, valstybės sienos gali būti keičiamos tik Lietuvos Respublikos tarptautine sutartimi, kai ją ratifikuoja 4/5 visų Seimo narių“ – atskleidžia dar vieną valstybės raiškos aspektą – šalies teritorinį vientisumą, šalies teritorijos skirstymo tik į administracinius teritorinius vienetų galimybę, sienų, apibrėžiančių valstybės teritorijos ribas, keitimą tik Konstitucijos nustatyta tvarka.

Konstitucijoje įtvirtintos žmogaus teisės ir laisvės yra asmens ir valstybės santykių pagrindas. Tai svarbus institutas, atskleidžiantis Konstitucijoje nustatytą valstybės modelį. „Žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės“ – skelbiama Konstitucijos 18 str. Ši nuostata – vienas iš Lietuvos Respublikos demokratinės konstitucinės santvarkos pagrindų. Asmens pagrindinių teisių ir laisvių pripažinimas, jų apsauga – svarbiausias Lietuvos valstybės uždavinys. Žmogaus teisės lemia valstybės ir asmens santykių pobūdį. Valstybės įstaigų ir pareigūnų veikla vertinama pagal tai, ar ji padeda įkūnyti Konstitucijoje įtvirtintas vertybes. Konstitucijos normose yra įtvirtintos teisinės prielaidos neleisti pernelyg didelio valstybės dominavimo asmens atžvilgiu; valdžios įstaigos ir pareigūnai yra įpareigoti saugoti ir ginti pagrindines teises, jų nepažeisti ir kitiems neleisti daryti tokių pažeidimų.

Konstitucijos 12 str. įtvirtinti pilietybės pagrindai. Pilietybė – nuolatinis asmens ir valstybės ryšys, kurį atskleidžia asmens ir valstybės abipusės teisės, pareigos ir atsakomybė. Konstitucijoje įtvirtinti pilietybės santykių reguliavimo konstituciniai pradai. Lietuvos Respublikos piliečio teisinį statusą, pilietybės įgijimo, išsaugojimo, netekimo ir grąžinimo sąlygas ir tvarką nustato įstatymas. Su pilietybe sietina ir valstybės pareiga globoti savo piliečius užsienyje („Lietuvos valstybė globoja savo piliečius užsie-

nyje“ – skelbiama Konstitucijos 13 str. 1 d.). Konstitucijoje taip pat nustatyta, kad draudžiama išduoti Lietuvos Respublikos pilietį kitai valstybei, jei Lietuvos Respublikos tarptautinė sutartis nenustato kitaip.

Valstybės ir visuomenės santykių srityje svarbios Konstitucijos normos, atskleidžiančios valstybei keliamus uždavinius: „Valstybė saugo ir globoja šeimą, motinystę, tėvystę ir vaikystę“ (Konstitucijos 38 str. 2 d.), „Valstybė remia visuomenei naudingas ūkines pastangas ir iniciatyvas“ (Konstitucijos 46 str. 2 d.) ir t.t.

Ne mažiau svarbios Lietuvos valstybės sampratai Konstitucijos nuostatos, kuriose įtvirtinti valstybės ir bažnyčios santykiai („Valstybė pripažįsta tradicines Lietuvoje bažnyčias bei religines organizacijas, o kitas bažnyčias ir religines organizacijas – jeigu jos turi atramą visuomenėje ir jų mokymas neprieštarauja įstatymui ir dorai“ (Konstitucijos 43 str. 1 d.)). Konstitucijoje įtvirtintas valstybės ir bažnyčios atskirumo principas. Konstitucijoje įtvirtinti ir valstybės veiklos informacijos santykiuose tam tikri aspektai. „Valstybė, politinės partijos, politinės ir visuomeninės organizacijos, kitos institucijos ar asmenys negali monopolizuoti masinės informacijos priemonių“ – skelbiama Lietuvos Respublikos Konstitucijos 44 str. 2 d. Tai pliuralizmą gerbiančios valstybės principas.

Svarbūs valstybės konstitucinio statuso elementai atskleidžiami Konstitucijos normose, reglamentuojančiose valstybės valdžios institucijų organizacijos ir veiklos pagrindus, finansus ir valstybės biudžetą, valstybės kontrolę, užsienio politiką ir valstybės gynimą (teisė dalyvauti tarptautinėse organizacijose, tarptautinių sutarčių sudarymas, krašto apsaugos organizavimas, sprendimai panaudoti ginkluotąsias pajėgas, kai prireikia ginti Tėvynę arba vykdyti Lietuvos valstybės tarptautinius įsipareigojimus ir kt. – nepriklausomos valstybės sampratos elementai), vietos savivaldą ir valdymą.

Aptariant konstitucinio valstybės statuso bruožus, negalima pamiršti ir valstybinės kalbos, valstybės simbolių.

Konstitucijos 14 str. nustatyta: „Valstybinė kalba – lietuvių kalba“. Šia norma įtvirtintas lietuvių kalbos – vienintelės oficialios valstybės kalbos, kurios vartojimas privalomas viešajame gyvenime.

Konstitucinis Teismas 1999 m. spalio 21 d. nutarime konstatavo, kad konstitucinis valstybinės kalbos statuso įtvirtinimas reiškia, jog lietuvių kalba yra konstitucinė vertybė. Valstybinė kalba saugo tautos identitetą, integruoja pilietinę tautą, užtikrina tautos suvereniteto raišką, valstybės vientisumą ir jos nedalomumą, normalų valstybės ir savivaldybių įstaigų funkcionavimą. Valstybinė kalba yra svarbi piliečių lygiateisiškumo garantija, nes leidžia visiems piliečiams vienodomis sąlygomis bendrauti su valstybės ir savivaldybių įstaigomis, įgyvendinti savo teises ir teisėtus interesus. Konstitucinis valstybinės kalbos statuto įtvirtinimas taip pat reiškia

čia, kad įstatymų leidėjas privalo įstatymais nustatyti, kaip šios kalbos vartojimas yra užtikrinamas viešajame gyvenime, be to, jis turi numatyti valstybinės kalbos apsaugos priemones.

Lietuvos Respublikos Konstitucijoje nustatyti simboliai, išreiškiantys Lietuvos valstybės nepriklausomybę. Konstitucijos 15 str. nustatyta, kad valstybės vėliavos spalvos – geltona, žalia, raudona. Valstybės herbas – baltas Vytis raudoname fone. Valstybės herbą, vėliavą ir jų naudojimą nustato įstatymai. Konstitucijos 16 str. nustatyta, kad valstybės himnas – Vinco Kudirkos „Tautiška giesmė“.

Konstitucijos 17 str. nustatyta, kad Lietuvos valstybės sostinė yra Vilniaus miestas – ilgaamžė istorinė Lietuvos sostinė. Sostinė – išskirtinės svarbos miestas, vienas iš Lietuvos valstybingumą išreiškiančių komponentų.

2 poskyris

ISTORINĖ LIETUVOS VALSTYBĖS RAIDA

2.1. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė

2.2. Lietuvos okupacinis valdymas

2.3. Nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimas

2.4. Atstatytoji Lietuvos valstybė 1918–1940 m.

2.5. Sovietinė okupacija

2.6. Vokiečių okupacija 1941–1944 m.

2.7. Antroji sovietinė okupacija

2.8. Antrasis Lietuvos valstybingumo atgimimas

Šių dienų Lietuvos valstybingumas yra senosios Lietuvos valstybės istorinių tradicijų išdava, o jos raida nuo susikūrimo iki mūsų dienų remiasi istoriniu tęstinumu.

2.1. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė

Pirmą kartą rašytiniuose šaltiniuose Lietuva (*Litua*) minima 1009 m. Kvedlinburgo analuose (*Annales Quedlinburgenses*) užrašytoje žinioje apie vokiečių misionieriaus Brunono žūtį. Tačiau apie Lietuvą kaip valstybę galima kalbėti maždaug nuo XIII a. vidurio, kai kunigaikštis Mindaugas pa-

jungė kitus kunigaikščius, jais tapusius XII a. pabaigoje iš genčių kariaunų, kariavusių su Kalavijuočių ordinu ir rusais, vadų, ir tapo besikuriančios Lietuvos valstybės didžiuoju kunigaikščiu. Didelės reikšmės Lietuvai turėjo tai, kad 1251 m. Mindaugas priėmė katalikybę ir, jo paties prašymu, 1253 m. buvo karūnuotas monarchu. Tai sudarė jaunai Lietuvos valstybei sąlygas įsilieti į politinę Europos sistemą Lietuva ir jos krikščionis valdovas susilygino su kitomis Europos valstybėmis.

Tiesa, pagoniškajai reakcijai pavykus su Mindaugu susidoroti, Lietuva vėl daugiau nei šimtmečiui neteko buvusio pripažinimo, tapo politiškai ir ekonomiškai izoliuota nuo likusios Europos. Nepaisant to, taip pat dėl 1283 m. prasidėjusio ir užsitęsusio nuožmaus karo su Kryžiuočių ordinu, jai pavyko išplėsti savo teritoriją nuo susiskaldymo ir mongolų–totorių antplūdžio nusilpusios Rusijos žemių sąskaita. Buvusi iš esmės tik lietuvių valstybė, netrukus ji tapo didele ir galinga daugiataute valstybe, apėmusia ne tik lietuvių, bet ir gudų, ukrainiečių ir rusų apgyventas žemes.

XIII a. antroje pusėje prie didžiojo kunigaikščio, kurio valdžia tapo paveldima ir kuris politiškai vienijo valstybę, susiformavo Taryba – patariamasis organas. Jos sudėtis nebuvo pastovi, į ją įėjo didžiajam kunigaikščiui paklusnūs žemesnieji kunigaikščiai ir stambiausieji kariauninkai. Pastarieji tapdavo vietininkais bei pašauktinės kariuomenės būrių vadais ir sudarė valstybės administracijos užuomazgą. Tarybos nuomonės atsklausimas stiprino valdovo nutarimų autoritetą. Nuo amžiaus pabaigos įsigalėjo palyginti tvirta didžiojo kunigaikščio valdžia.

Lietuvos valstybės izoliaciją sušvelnino Krėvos sutartis, pagal kurią Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila tapo Lenkijos karaliumi (1386 m.). Tačiau ta pati sutartis lenkų ponams davė tam tikrą pagrindą reikšti savo pretenzijas į Lietuvą, siekiant įtvirtinti Lenkijos siuzerenitetą. Tai Lietuvai politiškai buvo nenaudinga, nes lenkų Karūnos taryba mėgino savo rankose sutelkti atstovavimą Europoje. Taip pat nenaudinga Lietuvai buvo netekti savojo valdovo, nes ši institucija vienintelė įkūnijo jos valstybingumą. Taigi kilo grėsmė Lietuvai virsti paprasta Lenkijos provincija.

Tik po didelių pastangų 1392 m. Astravos sutartimi Lietuva lenkų ne tik buvo pripažinta, bet ir gavo atskirą valdovą – Lietuvos didįjį kunigaikštį (*magnus dux*), nors pastarasis ir buvo laikomas Lenkijos karaliaus, buvusio ir Lietuvos aukščiausiuoju kunigaikščiu (*supremus dux*), vietininku. Tokiu valdovu tapo Vytautas. Netrukus po to sudarytuose Vilniaus, Rodomo ir Horodlės aktuose palaipsniui buvo patvirtinta, kad Lietuva ir Lenkija bus susijungusios, bet ir savarankiškos lygiateisės valstybės. Sutarta dėl Lietuvos valdovo teisių ir dėl to, kad Lietuva atskirą savo valdovą, išrinktą su Lenkijos karaliaus žinia, turės ir po Vytauto mirties.

Vytautui Lietuva turi būti dėkinga už savo visišką sugrįžimą į Europą. Vytauto valdymo metais (1392–1430) Lietuvos valstybę *de facto* pripažino

popiežius (1416 m.), taigi ji tapo pripažinta krikščioniška šalimi, pasiekusia didžiausią savo galybę. XIV a. pabaigoje nusistovėjo oficialus Lietuvos valstybės pavadinimas – Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Valstybė ypač sustiprėjo Vytautui panaikinus dalines kunigaikštystes ir joms valdyti paskyrus vietininkus iš lietuvių didikų ir sau paklusnių kunigaikščių. Kitataučiai feodalai joje naudojosi sritine autonomija, įforminama privilegijomis.

XV a. pirmoje pusėje didžiojo kunigaikščio Tarybos pobūdis pakito, ji virto nuolatinio stambiųjų didikų, katalikų hierarchų ir aukštesniųjų valstybės pareigūnų luominiu atstovaujamoju organu – Ponų taryba. Su ja didysis kunigaikštis ėmė dalytis valdžia, nes be tarybos sutikimo ilgainiui nebuvo galima rinkti mokesčių, skelbti karo, sudaryti su kitomis šalimis sutarčių, o nuo 1447 m. Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei netekus atskiros Vilniuje reziduojančio didžiojo kunigaikščio ir bendriems Lenkijos–Lietuvos valdovams valdant dažniausiai iš Krokuvos, ji pradėjo atlikinėti daugumą didžiojo kunigaikščio funkcijų. 1492 m. Ponų taryba tapo ne tik vykdomosios valdžios ir teismo organu, bet jai buvo pripažinta teisė leisti įstatymus.

Laikui bėgant, toliau stiprėjant vidutiniams ir smulkiems bajorams, augant jų pasipriešinimui ponų politinei galiai, didžiojo kunigaikščio svarbiausiems sprendimams priimti ėmė nebeužtekti ponų pritarimo, tekdavo kreiptis į visus bajorus. Taip XV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje susiformavo nauja valstybės institucija – Seimas, kuriame buvo atstovaujama bajorams ir kuris su Ponų taryba pasidalino ankstesnes jos funkcijas. Bet netrukus bajorai seimuose ėmė reikalauti atskiros ponų jurisdikcijos panaikinimo, Seimo teisių išplėtimo, jo renkamų administracijos ir teismų sukūrimo. Šie reikalavimai po kurio laiko buvo patenkinti. O Antrasis Lietuvos statutas (1566 m.) paskelbė, kad įstatymai turi būti priimami tik Seime.

Sunkūs karai, kuriais Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė siekė išlaikyti valdomas žemes, spartus jos tarptautinės padėties blogėjimas vertė Lietuvos feodalus ieškoti paramos Lenkijoje. Tai buvo viena svarbiausių priežasčių, atvedusių prie Liublino unijos tarp Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės ir Lenkijos 1569 m. sudarymo.

Unijos sudarymu tada buvo suinteresuota Lietuvos ir Lenkijos bajorija, bet Lietuva siekė federacijos, o Lenkija – unitarinės valstybės. Uniją realizuojant, buvo pasiekta kompromiso: sukurta viena valstybė, kurioje Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę su Lenkijos Karalyste siejo tik gana laisvi federacijos ryšiai. Federacijoje Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir toliau išsaugojo savo atskirą teritoriją, atskirą teisę – Lietuvos statutą, teismą (1581 m. įsteigtas atskiras Lietuvos Vyriausiasis tribunolas), išdą, kariuomenę, centro vykdomuosius organus. Bet, viena vertus, unijos realumą turėjo užtikrinti bendras valstybės suverenumo reiškėjas – valdovas, vadovavęs vykdomajai centro valdžiai, kuris kartu buvo Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis. Kadangi nuo 1573 m. jis buvo renkamas bendrame parlamente (iki

gyvos galvos, bet be sosto paveldėjimo teisės), jis ėmė panėšėti į prezidentą, taigi jungtinė valstybė ėgavo respublikinę valdymo būdą. Antra vertus, unija nustatė bendrą valstybės parlamentą, susidedantį iš karaliaus, Seimo ir Senato. Karalius turėjo įstatymų iniciatyvos teisę, sankcionavo parlamento nutarimus, juos antspaudavo ir savo vardu skelbė pabrėždamas, kad jie išleisti parlamentui sutinkant.

Seimą (Atstovų rūmus) sudarė vaivadijose ir pavietuose renkami bajorai. Lietuvai atstovavę Seimo atstovai, prieš vykdami į Seimą, nors tai ir nebuvo numatyta unijos dokumentuose, rinkdavosi į generalinius Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės suvažiavimus ir aptardavo svarbiausius Seime keltinus reikalus; tiesa, dėl vykusio Lietuvos bajorų suartėjimo su lenkų bajorais proceso, atskiri lietuvių seimai XVII a. ėmė nykti, bet 1673 m. priimtas įstatymas nustatė, jog kas trečias bendrasis Seimas, pirmininkaujamas Lietuvos atstovo, turi vykti Lietuvoje – Gardine.

Antrieji rūmai – Senatas – nebuvo renkami. Jie buvo sudaryti iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Ponų tarybos ir lenkų Senato narių ir buvo patariamojo pobūdžio.

Seimas greitai virto Respublikos politinio gyvenimo centru, ėgavo lemiamą reikšmę valstybėje. Pirmiausia jam priklausė įstatymų, vadintų konstitucijomis, skelbiamų, kaip minėta, karaliaus vardu ir galiojusių visoje teritorijoje, taip pat ir Lietuvoje (šalia Statuto), leidyba, nors buvo leidžiamos ir atskiros konstitucijos Lietuvai ar Lenkijai. Be to, Seimas taip pat naudojo si vykdomąją valdžią, vadovavo užsienio politikai.

Nors Liublino unija nesukūrė vieningos valstybės, o Lietuva ir Lenkija formaliai buvo lygiateisės federacijos narės, bet visgi sudarė prielaidas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumui nykti, jai politiškai ir ekonomiškai smukti.

Žymieji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikai vis dar sugebėjo išlaikyti svarbų vaidmenį politiniame valstybės gyvenime, tačiau nuolat augo bajorų, ėmusių jaustis tikraisiais krašto šeimininkais, reikšmė. Rinkdami valdovą, bajorai kaskart stengėsi iš jų išsiderėti vis didesnių nuolaidų. Kadangi valdovo padėtis valstybėje priklausė nuo jo sutarčių, iš pradžių sudaromų atskirai su lietuvių ir lenkų bajorais, sąlygų, tai tos sutartys tolydžio silpnino jo galią. Susiklostė tokia padėtis, kad tuo metu, kai Europos valstybėse paplito absoliutinės monarchijos, Lietuvos–Lenkijos valstybė iš esmės tapo aristokratinė respublika. Asmeniniai bajorų ir didikų tarpusavio vaidai, dažnai į šalį nustumiantys visos valstybės reikalus, ardydavo Seimų darbą. Nuo XVII a. vidurio įsigalėjus „*liberum veto*“ taisyklei, suteikiančiai mažumai teisę nepasiduoti daugumos valiai, pagausėjo galimybių nutraukinėti Seimo darbą. Dėl vienbalsiškumo nebuvimo Seimas dažnai nebesugebėdavo ką nors nutarti, problemiška tapo įstatymų leidyba. Nors neigiamą „*liberum*

veto” vaidmenį suprato daugelis, nuo jo neatsisakyta, žiūrint jame bajorų laisvės garantiją.

Didelis valdovo valdžios apribojimas ir Seimo krizė rodė politinį valstybės irimą, anarchijos plitimą.

Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė praktiškai buvo priversta taikytis prie stipresnės Lenkijos. Pastaroji vis labiau Lietuvą, nors dar išsaugojusią kai kuriuos valstybingumo elementus, traktavo kaip savo provinciją.

Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, kaip ir visa Lietuvos–Lenkijos Respublika, XVII–XVIII a. išgyveno ūkio stagnaciją, politinį smukimą. Silpnėjant valdovo valdžiai, stiprėjo didikų ir jų grupuočių (konfederacijų) galia ir tarpusavio kovos. Kovojančios vidaus grupuotės veikė visos valstybės mastu ir specifiniais Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės reikalais mažai tesirūpino. Vidaus politinę krizę stiprino karai su Švedija, Rusija, Turkija. Pasinaudamos vidiniu valstybės irimu, kaimyninės valstybės vis daugiau kišosi į jos vidaus reikalus.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, taip pat ir visos Lietuvos–Lenkijos Respublikos valstybingumą, nepaisant kai kurių pastangų reformomis, ypač pagausėjusiomis 1788–1792 m., ji gelbėti, Lietuvą–Lenkiją 1793–1795 m. pasidalinusios, likvidavo Rusija, Prūsija ir Austrija. Didžioji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos dalis teko Rusijai, ir tik Užnemunė – Prūsijai. Užsienio karinės intervencijos ir nežabotos vietos bajorų laisvės pakirsta, Lietuvos–Lenkijos valstybė nustojo egzistavusi. Prasidėjo senųjų valstybingumo tradicijų likvidavimas ir rusiškos tvarkos įvedimas.

Viduramžiais Lietuvos valstybė tokiu būdu išgyvavo apie šešis šimtus metų. Dar daugiau – iki XV a. vidurio tai buvo viena galingiausių Europos valstybių. Suprantama, XX a. paplitusiu požiūriu tai nebuvo demokratiška valstybė, aukščiausioji valdžia joje priklausė ponams ir bajorams, tačiau iki antrosios XVIII a. pusės panaši situacija buvo būdinga visai to meto Europai.

2.2. Lietuvos okupacinis valdymas

Carinės Rusijos užgrobtą Lietuvos–Lenkijos Respublikos teritorijos dalis buvo padalyta į gubernijas, kurių skaičius keletą kartų kito. Gubernijas valdė Peterburgo skiriami gubernatoriai. Aukščiausiąją valdžią Lietuvos gubernijose turėjo Vilniaus generalgubernatorius. Prie generalgubernatoriaus kanceliarijos veikė Vyriausioji valdyba. Ji prižiūrėjo įstatymų vykdymą, rūpinosi viešąja tvarka, administracine tvarka baudė nusižengusius. Bet nebuvo panaikinta ir senoji krašto savivalda. Bajorija galėjo rinktis į apskričių ir gubernijų seimelius, svarstyti juose savo reikalus. Liko senieji teismai ir senoji teisė (Lietuvos statutas). Tačiau buvo panaikinta sava kariuomenė, įvestos

rusų igulos, įvesti rusiški piniginiai ženklai. Lietuvos gyventojams suteiktas Rusijos imperijos valdinių statusas.

Tam tikra viltis išsivaduoti iš Rusijos okupacijos ir atkurti Lietuvos–Lenkijos valstybę buvo įsižiebusi 1812 m., kai Napoleonui Bonapartui užėmus Vilnių, buvo sudaryta laikinoji Lietuvos vyriausybė (komisija), organizavusi kariuomenę, finansus, saugojusi viešąją tvarką, bet apskritai vykdžiusi prancūzų karinės administracijos nurodymus. Netrukus ši vyriausybė paskelbė apie Lietuvos susijungimą su Lenkija, bet pastarasis aktas praktinės reikšmės neturėjo, nes, Napoleonui pralaimint, į Lietuvą vėl sugrįžo rusų okupacinė valdžia ir tvarka.

Rusiškosios okupacijos sąlygos smarkiai pasikeitė po 1831 m. sukilimo: carizmas sustiprino krašto rusinimo procesą. Rusiškais pakeisti įstaigų ir pareigybių pavadinimai, pareigūnais imta skirti atvykusius iš Rusijos žmones, įstaigose įvesta rusų kalba, uždarytas Vilniaus universitetas, imtasi priemonių stiprinti stačiatikių bažnyčios pozicijas. Caro 1840 m. birželio 25 d. įsaku, oficialiai motyvuojant Vakarų gubernijų kilmę, papročius ir polinkius neva nuo amžių esančius rusų žemėmis, panaikintas Lietuvos Statuto galiojimas ir visa apimtimi įvesti Rusijos imperijos įstatymai. Naują impulsą rusinimo politikai davė 1863 m. sukilimas – dabar valdžia panūdo surusinti įstaigas, mokyklas, net bažnyčią. Lietuva administraciniu požiūriu beveik visai suvienodinta su Rusija, neliko apskričių ir gubernijų seimelių, netgi Lietuvos vardas uždraustas, o šalis oficialiai buvo pavadinta Rusijos imperijos Šiaurės vakarų kraštu.

Tačiau minėtas sukilimas, taip pat 1861 m. baudžios panaikinimas teigiamai paveikė sąlygas naujiems politiniams bei kultūriniais lietuvių tautos tikslams susiformuoti ir XIX a. pabaigoje išaugti galingam tautiniam sąjūdžiui.

Konkretesnes formas Lietuvių tautos nacionalinio išsivadavimo siekiai ėmė įgauti 1905–1907 m., kai caro vyriausybės politika, paveikta revoliucinio pakilimo ir pasireiškusi parlamentarizmo užuomazgomis, atvėrė lietuvių tautai papildomas galimybes siekti politinio renesanso, kelti Lietuvos kultūrinės autonomijos Rusijos sudėtyje reikalavimą.

Naują pakilimą lietuvių nacionalinis judėjimas išgyveno prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui. Politiškai aktyvioji lietuvių inteligentų dalis, gyvenusi ir Lietuvoje, ir užsienyje, suaktyvino politinės autonomijos carinės imperijos sudėtyje reikalavimą.

1915 m. rudenį Lietuvos okupantas pasikeitė: jos teritoriją okupavo Vokietijos kariuomenė. Rusų įsteigti administraciniai ir teismo organai buvo panaikinti, visą valdžią į savo rankas perėmė kariniai valdymo organai: okupuotąsias teritorijas šiaurės rytuose vokiečiai sujungė į vieną administracinį vienetą – „*Ober-Osto*“ (*Oberbefehlshaber Ost* – vyriausiasis vadas rytuose)

kraštą, o nuo 1917 m. kovo mėn. jo sudėtyje sudarė Lietuvos karinę valdybą (*Militärverwaltung Litauen*) su centru Vilniuje.

2.3. Nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimas

Nors Pirmasis pasaulinis karas kraštui atnešė daug nelaimių ir vargo, bet jis iškėlė tautų apsisprendimo šūkį, radusį platų atgarsį pavergtose tautose ir, žinoma, Lietuvoje.

Lietuvos teritoriją okupavus vokiečiams, lietuvių visuomenės veikėjai nutarė pamėginti išsilaisvinti iš Rusijos priklausomybės. Nauju impulsu, skatinusiu susirūpinimą Lietuvos valstybingumo atkūrimu, buvo Vokietijos ir Austro–Vengrijos 1916 m. lapkričio 5 d. nutarimas atkurti Lenkijos valstybę. Naujas perspektyvas šiam reikalui atvėrė Vasario revoliucija Rusijoje, nuvertusi caro patvaldystę ir sustiprinusi pavergtųjų tautų pasitikėjimą savo jėgomis. Tačiau kilo grėsmė patekti į kito kaimyno – Vokietijos – priklausomybę.

Vokietijos valdantiejiems sluoksniams planuojant okupuotą Lietuvą pajungti sau, lietuvių veikėjams buvo pasiūlyta prie vokiečių karinės administracijos steigti krašto tarybą (*Landesrat*), patariamąją instituciją, susidedančią iš žymesnių vietos žmonių. Pasiūlymu pasinaudota paprašant okupacinės valdžios sutikimo sušaukti lietuvių atstovų konferenciją tokios tarybos sudėčiai išrinkti.

Konferencijai sušaukti buvo sudarytas Organizacinis komitetas. Jis numatė delegatus į konferenciją, nes organizuoti jų rinkimus vietose okupacinė valdžia neleido. Tarp numatytųjų delegatų buvo po 5–8 atstovus nuo kiekvienos apskrities, pasistengta, kad jie atstovautų įvairiems socialiniams sluoksniams bei politinėms srovėms.

Lietuvių Vilniaus konferencija dirbo 1917 m. rugsėjo 18–23 d. Daugiausia dėmesio joje buvo skirta ne okupantų pasiūlytai pasitikėjimo tarybai sudaryti, o Lietuvos ateities problemai. Priimtoje rezoliucijoje buvo skelbiamas lietuvių tautos pasiryžimas, siekiant laisvo Lietuvos vystymosi, sukurti nepriklausomą, demokratinius pagrindais sutvarkytą Lietuvos valstybę su jos etnografinėmis sienomis. Jos pagrindus ir santykius su kitomis šalimis turėsiąs nustatyti Steigiamasis Seimas (*Konstituanta*). Nepriklausomos Lietuvos valstybės sukūrimas konferencijos dokumentuose buvo formuluojamas kaip konkretus uždavinys netolimai ateičiai. Atsižvelgdama į politines krašto sąlygas, atiduodama duoklę gyvenimo realijoms, Lietuvių Vilniaus konferencija taip pat pareiškė pripažįstanti esant galimus užmegzti su Vokietija, jei tik ši sutiktų pripažinti Lietuvos valstybę ir būsimojoje taikos konferencijoje ją paremti, nekenkiančius savarankiškam Lietuvos vystymuisi santykius.

Savo nutarimams įgyvendinti iš 20 narių, atstovaujančių visoms tuometinėms pagrindinėms lietuvių partijoms ir nepartiniam, Konferencija sudarė vadinamąją *Lietuvos tarybą*. Šiai lietuvių visuomenės institucijai, kol kas nevykdžiusiai jokių Lietuvos valdymo ar visuomeninio gyvenimo tvarkymo funkcijų, Vokietijos valdžia tepripažino patariamąsios institucijos vaidmenį ir tikėjosi ją panaudoti Lietuvą pajungiant sau. Tuo tarpu pati Taryba, siekdama visos lietuvių tautos pasitikėjimo, stengėsi užmegzti ir palaikyti glaudžius kontaktus su lietuvių organizacijomis, veikiančiomis už Lietuvos ribų – Rusijoje, Vakarų Europos šalyse ir Amerikoje.

Vykstant pasirengimui deryboms su Rusija Breste, siekiant susilpninti jos pretenzijas į Lietuvą, Vokietijos vyriausybės ir Lietuvos tarybos atstovų susitarta, kad Vokietija už pažadą užmegzti su ja sąjunginius ryšius pripažins Lietuvos savarankiškumą. Vykdydama susitarimą ir to paties tikėdamasi iš vokiečių, Lietuvos taryba 1917 m. gruodžio 11 d. priėmė aktą, kurio 1 str. paskelbė „nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymą su sostine Vilniuje ir jos atpalaidavimą nuo visų valstybinių ryšių, kurie kada nors yra buvę su kitomis valstybėmis“, t.y. konkrečiai su Rusija; 2 akto str. Taryba pareiškė prašanti Vokietijos pagalbos ir pasisakanti „už nuolatinį (amžiną) tvirtą sąjungos ryšį su Vokietijos valstybe“, turėsiantį pirmiausia pasireikšti karine bei susisiekimo konvencijomis ir muitų bei pinigų sistemos bendrumu.

Tačiau Vokietijai ir toliau nepripažįstant Lietuvos nepriklausomybės ir neleidžiant jai kurti civilinės valdžios, be to, kilus nesutarimui tarp Tarybos narių dėl minėtos gruodžio 11 d. akto provokiškos formuluotės, Taryba 1918 m. vasario 16 d. ryžosi paskelbti naują pareiškimą, kuriuo kreipėsi į Rusijos, Vokietijos ir kitų šalių vyriausybes, skelbdama atstatanti nepriklausomą Lietuvos valstybę ir ją atskirianti nuo visų su kitomis tautomis buvusių valstybinių ryšių.

Savo teise kalbėti tautos vardu Taryba išreiškė teiginiu, jog ji tuo metu esanti vienintelė lietuvių tautos atstovybė. Tačiau atsižvelgta, kad Taryba negali atstovauti bendrajai tautos valiai, todėl Aktas pakartojo Vilniaus konferencijos teiginį apie būsimąjį visų jos gyventojų demokratiniu būdu išrinktą Steigiamąjį Seimą, nustatysiantį Lietuvos valstybės pagrindus ir santykius su kitomis valstybėmis.

Tai buvo pirmasis atviras pareiškimas apie tai, kad nepriklausomybės atstatymas iš idėjos pagaliau virto realybe. Būtent čia glūdi šio akto didybė ir visuotina neblėstanti pagarba jam.

Lietuvos tarybos 1918 m. vasario 16 d. pareiškimas nereikšė konstatavimo, kad valstybės atstatymo darbas jau esąs užbaigtas. Lietuvos valstybės tada dar nebuvo, pasak M. Römerio, jai trūko svarbiausio dalyko – valdžios, turinčios įsakomąją galią. Dar tiksliau – valdžia buvo, bet ją įgyvendino vokiečių okupacinė administracija.

Nors ši Lietuvos tarybos politinė deklaracija yra laikoma *Valstybės atkūrimo aktu*, bet faktiškai tuo metu Lietuva buvo Vokietijos okupacijos objektas ir nepriklausomybės paskelbimas realių teisinių pasekmių neturėjo. Okupacinė valdžia ne tik atsisakė šio akto pagrindu pripažinti Lietuvos valstybę, bet ir iš viso neleido dokumento skelbti. Siekdamas šio pripažinimo, Tarybos prezidiumas vasario 28 d. rašte, adresuotame Vokietijos kanceliui, buvo priverstas pareikšti, kad vasario 16 d. aktas neprieštarauja 1917 m. gruodžio 11 d. nutarimui, kuris ir esąs pagrindas būsiniams Lietuvos ir Vokietijos santykiams.

Toks klausimo interpretavimas Vokietiją tenkino, todėl 1918 m. kovo 23 d. kaizerio Vilhelmo II aktu pagaliau buvo paskelbta apie Lietuvos nepriklausomybės pripažinimą gruodžio 11 d. Tarybos pareiškimo sąlygomis. Tačiau ir oficialus Lietuvos valstybės pripažinimas nepanaikino buvusio okupacinio režimo, nesuteikė Lietuvai valstybingumo. Okupacinė valdžia ir toliau darė visa, kad Lietuvos taryba, tų pačių metų vasarą pasivadinusi Valstybės taryba, liktų savotišku tarpininku tarp Vokietijos vyriausybės bei okupacinės administracijos ir Lietuvos gyventojų, kad neįgautų savarankiško valstybės organo reikšmės. Tarybai buvo leista tvarkyti tik menkus, neesminius reikalus.

Tik 1918 m. rudenį, paaiškėjus Vokietijos karinio pralaimėjimo neišvengiamumui ir būtinumui atsisakyti pretenzijų į užgobtasias šalis, spalio 21 d. Valstybės tarybai pagaliau buvo leista priimti Lietuvos Konstituciją bei sudaryti Vyriausybę, o lapkričio 3 d. kaizeris pasirašė įsakymą dėl okupacinės karinės administracijos pakeitimo civiline.

Taigi palankias sąlygas Lietuvos valstybei atsikurti sudarė Lietuvą okupavusių valstybių – Rusijos ir Vokietijos – pralaimėjimai Pirmajame pasauliniame kare, taip pat iškeltos tautų apsisprendimo teisės veiksmingumas.

2.4. Atstatytoji Lietuvos valstybė 1918–1940 m.

Vasario 16-osios akte esantis teiginys apie nepriklausomos Lietuvos valstybės *atstatymą* preziumavo jos saitus su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste, šių dviejų valstybių tęstinumą, politinį, ekonominį, kultūrinį, teisinį perimamumą. Tačiau faktiškai atstatyta nepriklausoma Lietuvos valstybė buvo organizuota visai kitais pagrindais nei viduramžių Lietuva: senoji Lietuvos valstybė nebuvo demokratinė dabartine prasme; ji buvo bajoriška valstybė, būdinga beveik visai to meto Europai; atstatytoji valstybė nebuvo miniatiūrinė daugianacionalinė Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, o buvo nacionalinė valstybė, skirta suburti lietuvius, kurti lietuviškas vertybes, padėti Lietuvos piliečiams geriau realizuoti save.

Valstybės tarybos Prezidiumas 1918 m. lapkričio 11 d. patvirtino Ministrų kabinetą – Laikinąją vyriausybę. Dar tą patį mėnesį imta savanoriškumo pagrindu kurti kariuomenę, pradėta formuoti diplomatinę tarnybą. Siekdamą plėsti valdžią, bet neturėdama valstybės aparato, laikinoji Vyriausybė kreipėsi į Lietuvos gyventojus, atsišaukimu kviesdama nedelsiant rinkti paprųjų komitetus ir imti valdymą į savo rankas, organizuoti viešosios tvarkos apsaugą.

Tuo pačiu metu politinę konkurenciją Valstybės tarybai sudarė komunistuojantis elementas, grėsęs Lietuvą įtraukti į revoliucinės Rusijos orbitą, taip pat ir lenkai, svajoję Lietuvą įjungti į Lenkijos sudėtį. Tai besikuriančiai valstybei atnešė papildomų sunkumų ir didžiausią pavojų.

Nepaisant organizacinių priemonių, laikinosios Vyriausybės vaidmuo kuriamoje valstybėje dar kurį laiką buvo ribotas, nes Lietuva tebe priklausė nuo Vokietijos. Tik 1919 m. liepos 11 d. vokiečių kariuomenė pagaliau paliko Kauną suteikdama veikimo laisvę tautiniams valstybės organams. Jau kitą dieną laikinoji Vyriausybė paskelbė kreipimąsi į Lietuvos piliečius, kuriame išdėstė artimiausios savo veiklos programą: buvo žadama tvarkyti valstybę teisėtumo ir teisingumo pagrindu, netrukus išleisti savivaldybių įstatymą, rengtis Steigiamojo Seimo rinkimams. Dokumente buvo deklaruojama piliečių lygybė prieš įstatymą, kviečiami visi, nepaisant tautybės ir tikėjimo skirtumų, aktyviai dalyvauti nepriklausomos Lietuvos valstybės kūrime.

Svarbiausiu Vyriausybės uždaviniu tapo žadėtojo Steigiamojo Seimo, turėjusio nustatyti Lietuvos valstybės pagrindus ir parengti konstituciją, sušaukimas. Steigiamojo Seimo sušaukimas buvo ypatingos ir neatidėliojamos reikšmės aktas nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo ir politinio jos suverenumo sutvirtinimo procese.

Vis dėlto sušaukti Steigiamąjį Seimą nedelsiant pasirodė esant neįmanoma jau vien dėl to, kad didelė Lietuvos teritorijos dalis buvo okupuota bolševikų bei lenkų, vėliau ėmė siautėti bermontininkai, sąmokslą valstybės viduje mėgino organizuoti lenkiškoji POW, savo sprendimo tebelaukė prancūzų administruojamas Klaipėdos kraštas. Bet ir šiomis be galo sudėtingomis sąlygomis pradėti parengiamieji darbai.

Lygiagrečiai jau buvo tobulinamos faktiškai veikusios valstybės aparato grandys, jos buvo pritaikomos prie realių gyvenimo poreikių. Svarbus buvo 1920 m. gegužės mėn. išleistas etatų įstatymų, nustačiusių visų to meto valdymo žinybų organizacinę struktūrą, jų centrines ir vietines institucijas, paketas. Pažymėtinas 1920 m. gegužės 14 d. Milicijos įstatymas, suformulavęs apskričių viršininkų bei milicijos organų (nuo 1924 m. jie buvo pavadinti policija) uždavinius bei organizacinius principus; 1919 m. spalio 28 d. paskelbtas Savivaldybių įstatymas.

1919–1920 m. išleisti įstatymai palietė piliečių teisinę padėtį, mokesčius, susisiekimą ir ryšius, ūkį, švietimą ir kultūrą, darbą, socialinę apsaugą.

1920 m. susirinkęs Steigiamasis seimas Lietuvoje konstituciškai įtvirtino demokratinę respubliką su seimo režimu. Tačiau šis režimas greitai išryškino gilėjančią visuomenės susiskaldymą. Rinkimų rezultatai paprastai nesuteikdavo kurios nors vienos partijos pranašumo. Tai vertė vyriausybės remtis netvirtomis trumpalaikėmis partinėmis koalicijomis, teko kęsti politinį nestabilumą, balansuojantį ant krizės ribos. Gyvenimas parodė, kad pikta konkurencija tarp partijų pernelyg skaldė tautos, neseniai atkūrusios savo valstybingumą, neturinčios demokratinų tradicijų, jėgas. Vos tik buvo pasiekta šiokių tokių rezultatų stiprinant jauną valstybę, ėmė ryškėti, jog ji tradiciniais demokratiniais metodais sunkiai įstengia spręsti jaunai respublikai kylančias sudėtingas problemas. Todėl paplito didesnio pastovumo ir ramybės troškimas, visuomenėje didėjo nusivylimas parlamentarizmo negaliomis, krašte ėmė stiprėti konservatyvios nuotaikos, atsirado jėgų, ėmusių bodėtis parlamentarizmu.

Jau pirmajame Seime, nė vienai partijai neturint jame absoliučios daugumos balsų, atsiskleidus sunkumams atlikti pagrindines jam skirtas funkcijas, Lietuvoje ėmė bręsti sąmokslas prieš parlamentarizmą. Jis telkėsi apie Tautos pažangos partiją (vėliau tapusią Lietuvos tautininkų sąjunga), niekada nesimpatizavusią parlamentarizmui, ir apie krikščionis demokratų, patyrusių, jog jų politinė platforma nesulaukia nuolatinio rinkėjų pritarimo. Šios jėgos susivienijo krikščionių demokratų blokui pralaimėjus 1926 m. Seimo rinkimus ir susiformavus koalicinei liaudininkų ir socialdemokratų vyriausybei.

Naujasis Seimas pakeitė keletą savo pirmtako priimtų konservatyvesnio pobūdžio įstatymų, panaikino karo stovį, paskelbė politinių kalinių, daugiausia komunistų, amnestiją. Tam tikras demokratijos išplėtimas sudarė naujas, palankesnes, politines sąlygas komunistinei veiklai reikštis, pagausėjo streikų, mitingų bei politinių susirinkimų. Komunistai stengėsi plėsti įtaką profsąjungose. Naujoji vyriausybė valstybės aparate kai kuriuos valdininkus ėmė keisti „savais“ žmonėmis, planavo mažinti aukštųjų pareigybių etatus kariuomenėje, nebemokėti algų dvasininkams, imtis kai kurių kitų priemonių. Vyriausybė neturėjo Seime absoliučios balsų daugumos, todėl jos likimas nemaža dalimi priklausė nuo tautinių mažumų atstovų pozicijos Seime. Tautinių mažumų atstovams, ypač lenkams, Vyriausybė darė kai kurių nuolaidų. Visas šias aplinkybes opozicija panaudojo Vyriausybės politikai diskredituoti, kaltindama ją krašto bolševizavimu ir polonizavimu.

1926 m. gruodžio 17 d. ankstų rytą grupė karininkų nutraukė užsitęsusį Seimo posėdį, sulaukė jo Prezidiumą ir ministrus, o Respublikos prezidentui K. Griniui paskyrė namų areštą. Po to sąmokslininkai paskelbė tautininkų

veikėją A. Smetoną Valstybės vadu. Tolesniems įvykiams buvo stengtasi suteikti konstitucinį pavidalą.

Beveik keturis mėnesius po perversmo sudaryta Vyriausybė mėgino bendradarbiauti su senuoju Seimu, bet iškilus nesutarimams, jo atsisakyta ir pasukta į autoritarinį režimą.

Po Pirmojo pasaulinio karo Europoje nuvilnijusi demokratijos pakilimo banga tuo metu jau buvo pradėjusi slūgti: atkakliai besiskverbiantis komunistinis judėjimas, propagodamas klasių kovą, visur kėlė chaosą ir netvarumą, skatino priešingą reakciją, pasireiškusią klasių kovos nepripažįstančios tautos vienybės idėjų skleidimu, tendencija siaurinti demokratiją, sudarančią palankias sąlygas destruktiviems judėjimams.

Ketvirto dešimtmečio pabaigoje Lietuvos valstybę ištiko du skaudūs smūgiai: Lenkijos ultimatas, privertęs užmegzti su ja diplomatinis santykius, tarsi susitaikant su Vilnijos praradimu, bei vokiečių atplėštas Klaipėdos kraštas. Praradimus kiek sušvelnino Vilniaus krašto atgavimas 1939 m. rudenį. Tačiau faktiškai tai buvo dar didesnių nelaimių ir praradimų pradžia.

2.5. Sovietinė okupacija

Lietuvos valstybės likimą nulėmė 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. Vokietijos užsienio reikalų ministro J. Ribentropo ir SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro V. Molotovo pasirašyti slaptieji protokolai, padalinę centrinės Europos teritoriją įtakos zonomis. Pagal pirmąją Lietuva turėjo tekti Vokietijai, o pagal antrąją – jau Sovietų Sąjungai. Tolesni įvykiai tebuvo šios nusikalstamos sutarties realizavimo aktas.

Pirmiausia 1939 m. spalio 10 d. tarp Lietuvos ir SSRS buvo sudaryta savitarpio pagalbos sutartis, įpareigojusi abi šalis nedalyvauti priešiškoje kuriai nors susitariančiai šaliai koalicijose ir viena kitai teikti karinę pagalbą; Lietuva, Kremlui spaudžiant, įsipareigojo į savo teritoriją įsileisti stambias sovietines karines bazines, o Sovietų Sąjunga – sugrąžinti Lietuvai Lenkijos atimtą Vilniaus kraštą. SSRS vyriausybei nepagrįstai apkaltinus Lietuvą sutarties sabotavimu, 1940 m. birželio 14 d. iš Lietuvos vyriausybės buvo griežtai pareikalauta, kad aukšti suverenios valstybės pareigūnai (vidaus reikalų ministras ir saugumo departamento direktorius), esą kalti dėl tariamų provokacijų prieš sovietines įgulas Lietuvoje, būtų atiduoti teismui ir kad būtų sudaryta nauja Lietuvos vyriausybė, neva sugebésianti užtikrinti savitarpio pagalbos sutarties vykdymą, ir kad į Lietuvos teritoriją papildomai būtų įleisti nauji sovietiniai kariniai kontingentai.

Svarstant gautą ultimatumą, Lietuvos vyriausybės daugumai pasisakius už pateiktų reikalavimų priėmimą, protestuodamas dėl ultimatumo, Respublikos Prezidentas A. Smetona tuoj pat išvyko iš Lietuvos.

Tarptautinės teisės požiūriu visi trys SSRS ultimatumo Lietuvos vyriausybei reikalavimai buvo nesuderinami su valstybės suverenumu. Juos priėmus ir sovietinei kariuomenei birželio 15 d. peržengus Lietuvos sieną, Lietuvos valstybė tapo visiškai priklausoma nuo Sovietų Sąjungos.

Komunistinės propagandos sumetimais, Lietuvos inkorporavimo į Sovietų Sąjungos sudėtį procesas buvo pridengtas tariamai laisvais teisės aktais, besiremiančiais galiojusia Lietuvos 1938 m. Konstitucija, Prezidento rankose sutelkusia plačias politines galias, tarp jų – pačiam keisti Ministrų kabinetą, paleisti Seimą, leisti įstatymus.

Įvykių eigą suderinus su specialiu Maskvos rezidentu, Lietuvos ministras pirmininkas A. Merkys, pagal Konstitucijos 72 str. ėmęs eiti Prezidento pareigas, naują Lietuvos Vyriausybę birželio 17 d. pavedė sudaryti žinomam kairiųjų pažiūrų žurnalistui J. Paleckiui. M. Römerio nuomone, formaliai žiūrint vien tik Konstitucijos raidės, Vyriausybės pakeitimas, kai Prezidento pasitraukimas į užsienį buvo interpretuojamas atsistatydinimu iš pareigų su visomis iš čia išplaukiančiomis konstitucinėmis pasekmėmis, vykęs konstitucingai. Tačiau faktiškai, valstybei patekus į svetimos valstybės karinę ir politinę dispoziciją, ji jau nebebuvo nepriklausoma ir suvereni; Vyriausybė veikė jau svetimos valdžios, taigi – ne konstitucinio Prezidento, vairuojama, o ne taip, kaip buvo numatyta Konstitucijoje. Todėl faktiškai tai buvo konstitucinis perversmas, „*proletariato diktatūros revoliucija*”.

Į naujosios vyriausybės sudėtį netrukus buvo įtraukti komunistai; ji ėmė veikti tiksliai pagal LKP CK instrukcijas, gaunamas iš Maskvos.

Pagrindinį vaidmenį įteisinant Lietuvos inkorporavimą į SSRS sovietinis „režisierius” pavedė vadinamajam Liaudies seimui. Nagrinėdamas Liaudies seimo rinkimų įstatymą, paskelbtą 1940 m. liepos 6 d., M. Römeris jį palygino su Lietuvos 1936 m. Seimo rinkimų įstatymu, kurį demokratijos požiūriu jau anksčiau buvo neigiamai vertinęs. Balsavimas abiem atvejais atrodęs kaip demokratiškas – visuotinis, lygus, tiesioginis, slaptas. Tačiau balsuoti, taip pat abiem atvejais, buvo leidžiama tik už kandidatus, kurių pasiūlymo patys piliečiai negalėję įtakoti: pagal 1936 m. įstatymą tai pavedama cenziniu pagrindu sudarytoms apskričių taryboms, o pagal 1940 m. įstatymą – kompartijai ir jos priežiūroje veikusioms visuomeninėms organizacijoms.

Tuo pačiu metu Liaudies seimo rinkimų įstatymas, oficialiai kandidatų siūlymą pavesdamas apskričių darbo žmonių susirinkimams, šaukiamiesiems apygardos rinkimų komisijoms, ir nereikalaudamas, kad kandidatais būtų tos apygardos rinkėjai, skirtingai nuo senojo 1936 m. rinkimų įstatymo, sudarė sąlygas visose apygardose pasiūlyti tuos pačius komunistų parinktus kandi-

datus. Faktiškai taip ir buvo. Vadinas, rinkimai tapo be pasirinkimo. Tai užtikrino komunistų planams tinkamą asmeninę tariosios atstovybės sudėtį.

Susirinkęs 1940 m. liepos 21 d., šis Liaudies seimas paskelbė Lietuvą sovietine respublika ir, užbaigdamas Maskvos parengtą Lietuvos inkorporavimo scenarijų, priėmė nutarimą stoti į Sovietų Sąjungą.

Atsisakyti valstybingumo Liaudies seimas neturėjo tautos įgaliojimų. Negana to, pagal formaliai tebegaliojusią Lietuvos 1938 m. Konstituciją Seimui buvo pavesta ribota kompetencija; jis žymiu mastu priklausė nuo valstybės Prezidento. Todėl Liaudies seimas, priimdamas savo deklaracijas, ir, žinoma, pirmiausia apie valstybės santvarką bei Lietuvos stojimą į Sovietų Sąjungos sudėtį, ne tik neišreiškė „liaudies valios“, bet ir aiškiai viršijo savo įgaliojimus.

SSR Sąjungos gyvavimas formaliai buvo grindžiamas sutartimi, bet Lietuvos atžvilgiu to net nebuvo mėginama inscenizuoti. Jos aneksiją teisiškai įformino Sąjungos Aukščiausiosios tarybos 1940 m. rugpjūčio 3 d. priimtas įstatymas.

Pagrindu sovietinei sistemai įvesti į Lietuvos ūkinį gyvenimą buvo to paties Liaudies seimo priimtos deklaracijos apie žemės, bankų, pramonės, prekybos įmonių nacionalizavimą.

Pradėtą fizinį lietuvių tautos naikinimą nutraukė vokiečių kariuomenės įsiveržimas į Lietuvą, 1941 m. birželio 22 d. pradėjus karą prieš Sovietų Sąjungą.

2.6. Vokiečių okupacija 1940–1944 m.

Prasidėjus karui, vokiečių kariuomenė jau pirmosiomis dienomis okupavo visą Lietuvos teritoriją. Tikėdamos atstatyti Lietuvos nepriklausomybę, patriotinės tautos jėgos tuo pačiu metu įvykdė ginkluotą sukilimą prieš sovietinę okupaciją, ir jau birželio 23 d. paskelbė sudarančios Laikinąją vyriausybę bei ėmėsi atkurti lietuviškas valstybės institucijas. Tačiau tai neįėjo į vokiečių planus, todėl liepos 28 d. buvo paskelbta apie civilinės okupacinės valdžios (*Zivilverwaltung*) įsteigimą. Lietuva buvo paversta viena iš keturių vadinamojo Rytų krašto (*Ostland*) generalinių sričių. Jai valdyti paskirtas generalinis komisaras, rugpjūčio 5 d. nutraukęs Laikinosios vyriausybės funkcionavimą. Tačiau buvo įteisinta tam tikra savivalda, kontroliuojama okupacinės valdžios: sau į talką generalinis komisaras iš lietuvių veikėjų įsteigė vadinamųjų tarėjų instituciją; tarėjų žinioje buvo lietuviškas administracijos aparatas. Būtent tuo vokiečių okupacinė sistema skyrėsi nuo sovietinės, valstybės aparate laikiusi tik sau patikimus pareigūnus.

2.7. Antroji sovietinė okupacija

1944 m. liepos 13 d. sovietinės ginkluotosios pajėgos sugrįžo į Vilnių, o 1945 m. sausio 28 d. joms užėmus Klaipėdą, visa Lietuvos teritorija vėl atiteko SSRS. Reokupuotoje Lietuvoje buvo atstatytas Lietuvos TSR 1940 m. Konstitucijos galiojimas, atkurtos sovietinės valstybinės institucijos, taip pat ir atnaujinta aneksija. Tuo metu LKP kadrai buvo silpni, nepajėgiantys spręsti jai Kremliaus keliamų uždavinių ir įveikti aktyvią savo tautos rezistenciją, todėl 1944 m. prie VKP(b) CK buvo įsteigtas specialus biuras Lietuvai, veikęs iki 1946 m., kai atsiųstais iš Rusijos kadrais buvo sustiprinta ir įgijo didesnę Maskvos pasitikėjimą Lietuvos komunistų organizacija.

1946 m. kovo 25 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaku Liaudies komisarų taryba buvo pertvarkyta į Ministrų tarybą.

Visas visuomeninis gyvenimas buvo vairuojamas ir kontroliuojamas iš Kremliaus. Lietuvos, kaip ir kitų sąjunginių respublikų, valstybinės institucijos klusniai vykdė centro komandas arba dubliavo jo priemones ir aktus. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas daugiausia kartodavo TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakus; pati Aukščiausioji Taryba formaliai tvirtindavo biudžetą ir Prezidiumo įsakus. Tik Ministrų taryba turėjo rūpintis įstatymų ir įvairių partinių direktyvų įgyvendinimu, ūkio reikalais.

Netrukus, įsitikinus tariamos sovietinės demokratijos butaforiškumu, visose valstybinio ir visuomeninio gyvenimo srityse ėmė reikštis gyventojų abuojujumas, jų dalyvavimas politiniame ir ūkio gyvenime darėsi vis pasyvesnis. Žmonių gyvenimą smarkiai paveikė represinė valstybės veikla teisinant ją nuverstųjų klasių slopinimo funkcijos realizavimu. Mokslininkų apskaičiavimais, Lietuvoje neteisingai buvo nuteistas ir ištremtas kas dešimtas žmogus.

Po Stalino mirties 1953 m. Kremlius bandė valdymą kiek liberalizuoti, imtasi šalinti grubiausius teisėtumo pažeidimus, plėsti sovietinių respublikų teises. Tačiau nepaisant kai kurių pasiekimų, pramonės, žemės ūkio, kultūros ir kitose srityse, esant administracinei komandinei ūkio valdymo sistemai (administracinis aparatas savo nuožiūra skirstė materialinius išteklius ir finansus, reikalavo, neatsižvelgiant į gaminių kokybę ir asortimentą, vykdyti ir viršyti planus, ilgainiui įsigalėjo neatliktų darbų prirašymai, ataskaitų klastojimai), prieita prie darbo užmokesčio lygiavos, gamybininkams neliko intereso geriau dirbti, gaminti daugiau produkcijos. Paplito abejingumas žmogaus likimui, įstatymų nepaisymas, moralės normų ignoravimas. Žmonių atskyrimas nuo nuosavybės ir svarbiausių gyvenimo reikalų tvarkymo, ekonomikos ir visuomenės gyvenimo suvalstybinimas, gyventojų apgaudinėjimas pažadais ir neteisėti valdžios pareigūnų veiksmai demoralizavo visą

politinį ir visuomeninį gyvenimą. Sunkėjo ekonominė padėtis, mažėjo pagaminamos produkcijos, augo jos kainos, stiprėjo infliacija.

Siekdama įveikti akivaizdžią krizę, Sovietų Sąjungos kompartijos vadovybė devintajame dešimtmetyje ryžosi imtis valstybinio ir visuomeninio gyvenimo pertvarkymo – *perestroikos*, beje, suteikusias didesnę savarankiškumą sąjunginėms respublikoms. Tai sudarė sąlygas lietuvių tautos judėjimui už nepriklausomybės atgavimą, už pakartotinį valstybingumo atkūrimą.

2.8. Antrasis Lietuvos valstybingumo atgimimas

Antrąjį nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimą parengė ir įvykdė lietuvių tautos pasiryžimas ir valia maksimaliai panaudojant šansą, kurį suteikė Sovietų Sąjungoje prasidėjusi *perestroika*. Prasidėjusio judėjimo šerdimi ir vadovu tapo mokslinės ir kūrybinės inteligentijos iniciatyva 1988 m. vasaros pradžioje ėmęs kurtis platus, apėmęs visus Lietuvos gyventojų sluoksnius, Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis.

Principinę reikšmę turėjo tai, kad Sąjūdžio veikėjais pasipildžiusi Aukščiausioji Taryba 1990 m. vasario 7 d. priėmė nutarimą „Dėl 1939 m. Vokietijos–TSRS sutarčių ir jų pasekmių Lietuvai likvidavimo“, kuriame sakoma, kad Lietuvos Liaudies seimo 1940 m. liepos 21 d. priimta Lietuvos įstojimo į TSRS deklaracija, kaip neišreiškusi lietuvių tautos valios, yra neteisėta ir negaliojanti, todėl šia deklaracija grindžiamas TSRS 1940 m. rugpjūčio 3 d. įstatymas „Dėl LTSR priėmimo į Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungą“ taip pat yra neteisėtas ir Lietuvos juridškai nesaisto.

Šis, taip pat kai kurie kiti Aukščiausiosios Tarybos aktai teisiškai atspindėjo prasidėjusį ir, nepaisant įnirtingo SSKP ir Sovietų Sąjungos viršūnių prieššinimosi, grasinimų ir vystomos piktos antilietuviškos propagandos, vis sparčiau įsibėgėjantį nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo procesą.

1990 m. vasario 24 d. įvykę demokratiški Aukščiausiosios Tarybos rinkimai užtikrintą pergalę atnešė Sąjūdžio remtiems kandidatams.

Išrinkta ir pradėjusi darbą kaip Lietuvai svetimos valstybės primesta institucija, bet šikart turėdama lietuvių tautos atstovų įgaliojimus atkurti nepriklausomos Lietuvos valstybę, Aukščiausioji Taryba kovo 11 d. priėmė Aktą dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo.

SSRS nenoras pripažinti procesų, vykstančių Lietuvoje, skatino jos valdančiąją viršūnę, pasitelkus kolaborantiškus elementus, daryti visa, kad išlaikytų lietuvių tautą savo priklausomybėje. Tam buvo panaudotos įvairiausios priemonės – ekonominės, politinės, ideologinės. Savo apogėjų šios paangos pasiekė 1991 m.

1991 m. pradžioje SSRS kariuomenė perėjo į atvirą agresiją prieš Lietuvos valstybę, o SSKP organizacija Lietuvoje sausio 11 d. paskelbė apie „nacionalinio gelbėjimo komiteto“ įkūrimą, apie tai, kad jis „ima valdžią į savo rankas“.

Iškilus realiai grėsmei teisėtų valstybės valdžios institucijų veiklai Aukščiausioji Taryba 1991 m. sausio 14 d. priėmė nutarimą, jog tam atvejui, jei ji nebegalėtų vykdyti savo įgaliojimų, sudaroma Lietuvos Respublikos Vyriausybė emigracijoje. Vidaus reikalų ir krašto apsaugos padaliniais svarbiausių valstybės objektų užpuolimo atveju suteikta teisė priešintis.

Dėl pradėtos Sovietų Sąjungos karinės agresijos 1991 m. vasario 28 d. Aukščiausiosios Tarybos priimtame nutarime buvo nurodyta, kad Sovietų Sąjungai toliau vykdant prieš Lietuvos Respubliką agresijos veiksmus ir išliekant realiai aktyvios okupacijos grėsmei, visos SSRS ir jos kolaborantų kuriamos Lietuvoje valdymo struktūros yra neteisėtos, Lietuvos valdžios institucijos ir pareigūnai negali bendradarbiauti su okupantais, o piliečiai aktyviosios okupacijos režimo atveju kviečiami laikytis nepaklusnumo, gintis ir ginti kitus. Akte nurodyta, kad aktyviosios okupacijos pradžią nusako padėtis, kai Aukščiausioji Taryba yra prievarta suvaržoma.

Sąlygas politinei padėčiai Lietuvoje galutinai stabilizuotis sudarė nepavykęs 1991 m. rugpjūčio 19 d. pučas Maskvoje ir po jo sekęs Sovietų Sąjungos subyrėjimas.

Per labai trumpą laiką Lietuvos Respubliką pripažino daugiau nei 100 pasaulio valstybių, tarp jų ir Rusija. Siekdama Lietuvos Respublikos išitraukimo į laisvų pasaulio tautų ir valstybių bendriją, Aukščiausioji Taryba dar 1991 m. sausio 29 d. buvo priėmusi pareiškimą, kuriuo išipareigojo gerbti ir sąžiningai vykdyti Jungtinių Tautų įstatus ir kitus tarptautinius aktus, reglamentuojančius diplomatinius ir konsulinius santykius. 1991 m. rugsėjo 17 d. Lietuva tapo visateise Jungtinių Tautų nare, po to buvo priimta į kitas autoritetingiausias tarptautines organizacijas, pasirašė Helsinkio Baigiamąjį aktą.